

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810

Gosliga, A.N.

Citation

Gosliga, A. N. (2023, March 15). *Le meilleur métier: kamerbehangers en de aankleding van interieurs in de periode 1680-1810*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3571981>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3571981>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

“Hee who should have ye charge or keeping
of any Wardrobe (especiallie’ in a great house)
ought to bee an upholster”.

*Lionel Cranfield, Master of the Great Wardrobe
van James I van Groot-Brittannië*

2. 1696-1730: Pierre Courtonne aan het hof van Willem III

In 1696 stelde Willem III van Oranje (1650-1702), stadhouder van de Republiek en koning van Groot-Brittannië, de Fransman Pierre Courtonne aan als ‘Tapicier van sijne Majesteits huysen in de Nederlanden’ en ‘opzichter van sijn meubelen.’¹ Courtonne was niet de eerste in deze functie aan het stadhouderlijk hof, maar financieel gezien wel één van de succesvolste.

Tot 1702, toen Willem overleed, bleef Courtonne in dienst en deed belangrijke leveranties aan de koning-stadhouder. Van de f 54.323,- aan stoffen, ledikanten en andere meubelen die Courtonne voor de stadhouder kocht en vervaardigde bleef niets bewaard. [Tabel 2.1] Toch kan aan de hand van de inventarissen van de verschillende stadhouderlijke verblijven de rol van Courtonne bij de inrichting daarvan nader verkend worden. (§ 2.3) Door een vergelijking te maken met de interieurs en meubelen van Willems hovelingen, en met de in Engeland bewaard gebleven interieurs en meubelen, ontstaat een beter beeld van de activiteiten van deze *tapissier*.

Als ledikantmaker betroffen Courtonnes voornaamste leveranties de ledikanten. Anders dan in Engeland zijn ledikanten van vóór 1750 in ons land nauwelijks bewaard – hun aantal valt op één hand te tellen. Daaronder bevindt er zich gelukkigerwijs één waaraan mogelijk de naam van Courtonne te verbonden wordt: een ledikant afkomstig van kasteel Rosendael.² (§ 2.4)

Tabel 2.1: Betalingen aan Pierre Courtonne door de Nassause Domeinraad, 1696-1703. Bron: NA, 1.08.12, Indexen op ordonnanties van de Domeinraad. Zie ter vergelijking Bijlage 5: 4.3.

Jaar	Betaald (in guldens/stuivers/penningen)
1696	4.529,31,6
1697	2.612,31,0
1698	7.501,11,0
1699	14.108,12,0
1700	9.000,00,0
1701	16.413,19,0
1702	-
1703	160,16,0
Totaal	54.323,120,6

2.1 Ontwikkelingen in de periode 1680-1730

2.1.1 Ontwikkelingen in het beroep

Pierre Courtonne kwam in 1696 in de Republiek aan op een moment dat het beroep van kamerbehanger verzelfstandigde. In Den Haag bevond hij zich in een redelijk grote groep ledikantmakers en stoffeerdere, die zich specialiseerden in gestoffeerde meubelen en wandbekleding. Hij was er zeker niet de enige Fransman. Een andere Hugenoot, de tapijtmaker Philippe Audrouin uit La Rochelle, vestigde zich een aantal jaren eerder in Amsterdam. Buiten Audrouin zijn in deze periode in Amsterdam alleen Hendrik Clockert en David van Nes bekend als 'kamerbekleeders'. In Haarlem kon men waarschijnlijk alleen terecht bij de 'ledikantbekleeder' Daniel de Keijser. Over hun klanten zijn nauwelijks gegevens gevonden, en daarom komt de particuliere klant in dit hoofdstuk ook nauwelijks aan bod.

2.1.2 Opdrachtgevers: koning-stadhouder Willem III en zijn opvolgers

Willem III en Mary waren als stadhouders en koning en koningin van Groot-Brittannië de belangrijkste opdrachtgever in de Republiek in deze periode. [afb. 2.1] Vanaf 1674 breidde Willem het Oranje-bezit uit met nieuwe verblijven, verbouwde de bestaande huizen en liet vrijwel al zijn bezittingen meerdere malen herinrichten. Dat waren in de eerste plaats de verblijven in Den Haag, waar de Oranjes van oudsher een kwartier hadden in het Binnenhof, en het Oude Hof in het Noordeinde dat bewoond werd door zijn grootmoeder Amalia van Solms (1602-1675). Verder bezaten de Oranjes de kastelen van Buren, Breda en het hof te Brussel. Willem erfde daarnaast de door zijn grootvader Frederik Hendrik gebouwde verblijven Huis Honselaarsdijk en het Huis te Nieuwburgh (Rijswijk). Van zijn vader erfde hij het Huis te Dieren. Zelf kocht Willem de domeinen Soestdijk (1674), de Kruidberg (1682) en Het Loo (1686). In 1686 kon hij Huis ten Bosch (bekend als de Oranjezaal) terugkopen van zijn tantes, de dochters van Amalia van Solms.³

Dat Willem zich pas vanaf 1674 bezig kon houden met zijn huizen had te maken met de politieke omstandigheden. Opgegroeid als Kind van Staat had hij niet automatisch de status van stadhouder zoals zijn vader Willem II. Die status zou hij pas verwerven in het Rampjaar 1672, toen de Republiek van meerdere kanten bedreigd werd en de roep om een stadhouder als opperbevelhebber van het leger en de vloot niet meer genegeerd kon worden. Met zijn groeiende invloed en financiële middelen groeiden ook de uitgaven aan zijn verblijven en hun interieurs. De eerste jaren was Willem vooral bezig met de aanleg van een nieuw jachthuis te Soestdijk en de vernieuwing van het stadhouderlijk kwartier aan het Binnenhof, ook met het oog op een eventueel huwelijk met zijn nicht

Mary Stuart (1662-1694). Mary was de oudste dochter van Jacobus, hertog van York, de jongere broer van Karel II. In 1677 werd het huwelijk gesloten. Ook het Kasteel van Breda en het Oude Hof ondergingen vernieuwingen. Tussen 1679-1684 werden verschillende verbouwingen uitgevoerd aan het Huis te Dieren. Daarna eiste het nieuw aangekochte Loo alle aandacht op van het stadhoudelijk paar. In 1688 vond de 'Glorious Revolution' plaats. Op uitnodiging van een aantal Engelse edelen stak Willem met een leger het kanaal over, wat uiteindelijk leidde tot de afzetting van Jacobus II als koning, en de kroning van Willem en Mary tot koning en koningin van Groot-Brittannië. Mary verbleef vanaf 1690 permanent in Engeland, terwijl Willem regelmatig terugkeerde naar de Republiek en zijn verblijven bezocht.

Vanaf 1688 verschoof de aandacht voor bouwactiviteiten logischerwijs naar Engeland, waar eerst in allerijl de paleizen van Whitehall en St. James te Londen in gereedheid gebracht werden voor het koninklijk paar. Al snel richtten zij hun aandacht zich echter op het landelijker gelegen Hampton Court Palace, waar zij een nieuwe vleugel lieten bouwen. Aangezien dat wel wat ver van de hoofdstad aflag, verrees vanaf 1689 Kensington Palace in Londen als nieuw koninklijk stadspaleis. Daarnaast vroegen de verblijven in Engeland zowel als in de Republiek om doorlopend onderhoud.

Willem was zich van kinds af aan zeer bewust van zijn status en van de middelen die hij kon inzetten om die status te onderstrepen en verhogen. Zoals de Engelse ambassadeur in de Republiek in 1672 noteerde, vertegenwoordigde de prins: [the] 'Dignity of his State [...] By the splendor of his Court, and the magnificence of his Expense [...]'.⁴ Een groot en luxueus ingericht hof onderstreepte Willems legitimiteit als stadhouder en later als koning van Groot-Brittannië.

Willem had bovendien persoonlijk belangstelling voor de kunsten. Het beeld van Willem als een teruggetrokken en ongeïnteresseerde vorst werd definitief onderuit gehaald door onderzoek verricht na de brand op Hampton Court Palace in 1986, toen de zwaar beschadigde koningsappartementen gerestaureerd werden.⁵ Als vijftienjarige kocht Willem al zijn eerste schilderij van Jan Mijtens. Als koning liet hij een schilderijengalerij inrichten op Het Loo en op Hampton Court Palace, waar de schilderijen aan koorden waren opgehangen zodat hij ze naar zijn smaak eenvoudig kon verwisselen. Willem en Mary zagen verder toe op de inrichting van twee aparte galerijen in Hampton Court Palace voor twee beroemde series kunstwerken: de herontdekte Raphael kartons en de *Triomfen van Cesar* door Andrea Mantegna, beide aangekocht door Charles I.

Die persoonlijke bemoeienis strekte zich ook uit tot de textiele aankleding van de interieurs. Zo hadden William en Mary grote belangstelling voor de enorme collectie van 900 tapijten in bezit van de Engelse kroon, voornamelijk bijeen

gebracht door Hendrik VIII. Zij putten hier uit om de paleizen aan te kleden en zonden ook een aantal tapijten naar Holland.⁶ Willem correspondeerde in 1698 met zijn ambassadeurs in Parijs en Venetië over de aankoop van textiel en een *lit d'ange* voor zijn verblijven.⁷ Hij bezocht regelmatig Hampton Court Palace om de voortgang aan de appartementen te bekijken. Uit de rekeningen ingediend bij de Great Wardrobe, de dienst die verantwoordelijk was voor de inrichting van de koninklijke verblijven, blijkt dat Willem daarbij persoonlijk contact had met de ambachtslieden. Hieronder was ook de 'royal upholder' Richard Bealing, de Engelse evenknie van Courtonne. Bealing reisde regelmatig vanuit Londen, waar zijn winkel was, naar Hampton Court Palace om de werkzaamheden te overzien en 'to wait the King's orders'.⁸ Zo bracht Bealing kosten in rekening voor het huren van een koets naar het paleis, 'to go take his Ma[jes].ties orders about the furniture of his Yellow Bed'.⁹ Bij een andere gelegenheid ging hij met een knecht en een smid terug naar Hampton Court Palace om de een paar dagen eerder geplaatste troonhemels hoger aan te brengen, 'by the King's orders'.¹⁰ Verschillende malen bracht Bealing behangsels en meubelen die nog in de maak waren naar het paleis. Voor de privé galerij van de koning bijvoorbeeld vervaardigde Bealing wandbespanningen van groen mohair met gouden passementen. Hij bracht twee stukken die al gereed waren naar het paleis, 'to show the King'.¹¹ In 1696 vermeldde Bealing een post voor '5 days for a man going up to Windsor and putting up the [blue] embroidered bed for the King to see'.¹² In zijn privé slaapkamers lijkt Willem steeds de voorkeur te hebben gegeven aan geel en blauw als hoofdkleuren voor de stoffering. In 1699 ging Bealing met twee knechten naar Kensington palace 'to move the cloth bed for his Majesty to see it and removing it againe'.¹³

Willem gaf dus directe aanwijzingen aan zijn kamerbeheer, terwijl Bealing daarnaast zijn opdrachten ontving van Ralph, Hertog van Montagu (1638-1709) als Keeper van de Great Wardrobe. Montagu stond bekend om zijn goede smaak en kennis van de Franse mode – hij vulde Montagu house in Londen en zijn buiten Boughton in Northamptonshire met rijke interieurs, en haalde daartoe Franse ambachtslieden naar Londen. Het contact tussen de koning en Montagu was enigszins koel te noemen, maar als Keeper kweet hij zich goed van zijn taak. Bentinck merkte in 1696 op over nieuw meubilair voor Kensington Palace, besteld door Montagu: 'the degree is very beautiful', [...] 'I believe your Majesty will be very content'.¹⁴

Hoewel de rekeningen voor de stadhouderlijke verblijven in de Republiek ontbreken, is het aannemelijk dat Willem eenzelfde contact had met Courtonne, wanneer hij in Holland verbleef. Een enkel briefje in een inventaris van het kasteel van Buren getuigt daarvan. De intendant Des Marets schreef op 22 september 1701 aan de kasteleinse van het kasteel dat Courtonne, 'brenger deses', order had van de koning om een tapijtserie, 'hem welbekend', van Buren

af te halen en naar Breda te brengen, waar de koning weldra zou verblijven. Het ging om de tapijtserie met het schip van Sint Reynuyt uit de grote zaal, zo blijkt uit de ondertekening van Courtonne zelf.¹⁵ Het in gereedheid brengen van de koninklijke vertrekken wanneer de koning uit Engeland overkwam of tussen zijn verblijven reisde, vormde een belangrijk deel van Courtonne's werkzaamheden. Vóór de zeventiende eeuw was dit de taak van respectievelijk de *valet de chambre* en de *fourier*.

Omgekeerd lijkt het erop dat Courtonne van de afwezigheid van zijn broodheer gebruikmaakte om vrijelijk te handelen. Eén van de ordonnances op zijn rekeningen vermeldt namelijk dat de kamerbehangen 'zelf geen leverantie van stoffen of anderszins in de toekomst meer zal mogen doen zonder speciale schriftelijke orders van Z.M., hetgeen hem ook in den raad is aangezegd, op straffe dat geen ordonantie van betaling meer aan hem zullen worden gegeven, wanneer hij hiermede in strijd handelt'.¹⁶

Willem III overleed in 1702 vrij onverwacht in Engeland, nadat hij bij een val van zijn paard zijn sleutelbeen brak. Na de dood van de stadhouder viel de stroom aan grote opdrachten vanuit het stadhouderlijk hof stil, door de perikelen rondom de verdeling van de erfenis. Willem III had zijn achterneef Johan Willem Friso (1686-1711) aangewezen als opvolger en erfgenaam. Johan Willem Friso was een zoon van Hendrik Casimir II van Nassau-Dietz (1664-1696), stadhouder van Friesland en Groningen, en Henriette Amalia van Anhalt-Dessau (1666-1726). Henriette Amalia trad als regentes op voor haar zoon. De opvolging werd echter betwist door Frederik I, koning van Pruisen. Die kon door zijn overgrootmoeder, Louise Henriette van Nassau, een dochter van Frederik Hendrik, ook aanspraak maken op de titel Prins van Oranje. Johan Willem Friso erfde wel direct Dieren en de Kruidberg – Frederik I had hier geen recht op aangezien ze pas na de dood van Frederik Hendrik waren aangekocht – en hij kreeg de beschikking over Het Loo en Soestdijk. Het Oude Hof, Huis ten Bosch en Honselaarsdijk werden voorlopig, en bij het Traktaat van 1732 definitief, aan de koning van Pruisen toebedeeld.

Daarmee hadden de Nassaus geen groot, representatief verblijf meer in de Den Haag. Zij bezaten wel een kleinere Haagse residentie: het 'Hof aan de Vijverberg'. Dit dubbele woonhuis was in 1657 aangekocht door Johans overgrootvader Willem Frederik. Het was echter ongeschikt voor grote ontvangsten. Willem IV, de zoon van Johan Willem Friso, logeerde waarschijnlijk wel in het huis bij zijn bezoeken aan Den Haag in 1728 en 1729, maar het bal te zijner ere werd in de Oranjezaal gehouden.¹⁷ Toch was deze situatie geen aanleiding om de Vijverberg te verbouwen of zelfs een nieuw paleis te bouwen in Den Haag. De hofhouding van de Friese stadhouders werd geplaagd door schulden – Hendrik Casimir II had grote sommen geld geleend op zoek naar geschikte huwelijkspartners voor zijn dochters, en zowel Henriette

Amalia als Johans echtgenote Maria Louise spendeerden meer dan zij konden betalen.¹⁸ Zij hadden moeite om het onderhoud van alle paleizen te bekostigen. Grote bouwactiviteiten aan de voormalige verblijven van Willem III bleven dan ook uit.

Die waren er wel in het noorden. Hier hadden de Oranjes als stadhouders de beschikking over een Hof te Leeuwarden en een Hof te Groningen, de herenboerderij Oranjewoud bij Heerenveen en slot Oraniënstein te Dietz (Duitsland). Die laatste twee verblijven waren gesticht door Albertine Agnes, de weduwe van Willem Frederik. In 1703 gaf Henriette Amalia opdracht tot herbouw van Oranjewoud. De ontwerpen hiervoor werden waarschijnlijk geleverd door de architect Daniel Marot (1661-1752), die in ieder geval bij het interieur betrokken was, zoals blijkt uit enkele brieven.¹⁹ Bij de meerderjarigheid van Johan Willem Friso in 1709 legde Henriette Amalia het regentschap neer en ging met haar dochters op Oraniënstein wonen. Ook hier gaf zij grote bedragen uit aan de verfraaiing van het interieur.²⁰ Johan Willem Friso trouwde in 1709 met Maria Louise van Hessen-Kassel (1688-1765). Hij liet vanaf dat jaar het Hof te Leeuwarden verbouwen naar ontwerpen van Marot. De bouw werd uitgevoerd door meester timmerman Anthony Coulon (1681-1753) uit Amsterdam. Coulon zal ook betrokken zijn geweest bij de werkzaamheden op Oranjewoud, die Johan na het vertrek van zijn moeder voortzette. Anthony Coulon was de zoon van een Hugenoot, die in Amsterdam zijn timmerbedrijf voortzette. Ook zijn broer Jean (1678-1760) werd architect. In 1707 werd Anthony dankzij Marot aangesteld als opzichter en uitvoerder voor de werkzaamheden aan slot Oraniënstein.²¹ Twee jaar later volgde de benoeming van Anthony in Leeuwarden. Anthony bleef daar in de functie van architect en inspecteur der gebouwen van Johan Willem Friso en later Willem IV. Jean bleef tot 1712 werkzaam in Dietz en keerde toen terug naar Amsterdam.²²

Johan Willem Friso maakte de voltooiing van zijn verblijven niet meer mee: hij verdrong in 1711 in het Hollands Diep, op weg naar Den Haag voor een bespreking over de erfkwestie. Maria Louise nam toen het regentschap op zich voor hun zoon, Willem IV Karel Hendrik Friso (1711-1751), die net als Willem III na het overlijden van zijn vader geboren werd.

2.1.3 Opdrachtgevers: hovelingen

Naast de stadhouder zorgde de hofkring voor een niet aflatende stroom opdrachten aan ambachtslieden, waaronder Courtonne. Willems hof werd gevormd door een kring van intimi, vrienden en familieleden die hem in feite zijn leven lang vergezelde en wisselende functies in het leger en aan het hof vervulde. Veelal waren ze door familiebanden aan elkaar verbonden. Onder hen waren vele liefhebbers van de kunsten.

Waar Willem over schilderijen vooral zijn secretaris Constantijn Huygens junior raadpleegde, die gold als kunstkenner, lijkt hij voor de aankleding van zijn verblijven met name het oordeel van Hans Willem Bentinck en Willem Adriaan van Nassau-Odijk gezocht te hebben. Bentinck (1649-1709) was afkomstig uit een Gelderse adellijke familie. Hij werd in 1664 page van Willem en vergezelde hem naar Leiden waar ze samen studeerden. Dit was het begin van een levenslange vriendschap. In 1672 benoemde Willem Bentinck tot kamerheer. In 1674 kocht Bentinck, geholpen door Willem, het buiten Sorghvliet dat hij liet verfraaien. Vanaf 1689 was Bentinck in Engeland opperkamerheer van de koning, beheerder van de *privy purse*, opzichter van de koninklijke parken en opperintendant van de koninklijke huizen en tuinen.²³ Als zodanig speelde hij een grote rol bij de organisatie van de interieuraankleding. Willem Adriaan van Nassau-Odijk (1632-1705) was een achterneef van de stadhouder en een groot liefhebber van de kunsten. Hij verbleef meerdere malen te Parijs, waaronder in 1678-1679 als extraordinaris ambassadeur. Van Odijks uitgaven hielden gelijke tred met die van de stadhouder en diens groeiende status en middelen. Dit zien we bij andere hovelingen ook terug. In 1677 liet Van Odijk Slot Zeist bouwen naar een ontwerp van Jacob Roman (1640-1716), de latere stadhouderlijke architect. Van Odijk was onder andere betrokken bij de voorbereidingen voor Bentinck's ambassade naar Frankrijk in 1698 en bij de nieuwbouwplannen voor Het Loo. Vanaf 1691 werd Bentincks invloed kleiner, toen Arnold Joost van Keppel, graaf van Albemarle (1670-1718) zijn rol als favoriet aan het hof innam. Willem hielp ook Keppel door schenkingen met de bouw van een buitenhuis: De Voorst te Zutphen, dat vanaf 1695 gebouwd werd.²⁴

De verheffing van Willem tot koning van Groot-Brittannië bracht een aantal van zowel zijn Engelse als Hollandse hovelingen ertoe een koningsappartement in te richten. De aanwezigheid van een dergelijk appartement verhoogde de kans op een koninklijk bezoek, en daarmee het verkrijgen van koninklijke gunsten. Het was niet alleen een eerbetoon aan de koning, maar ook een weerspiegeling van de goede betrekkingen met Willem en daarmee statusverhogend.²⁵ De 'chambre' (slaapkamer) met het ledikant vormde het hoogtepunt van de serie opvolgende vertrekken. Voor de inrichting hiervan werden de beste kamerbehangers aangetrokken. In de Republiek konden Huis de Voorst, kasteel Middachten, Slot Zeist, kasteel Amerongen en kasteel Zuylestein bogen op 'koningskamers'. Bekende Britse voorbeelden zijn het staatsieappartement van Melville House te Fife in Schotland – waarvan het staatsieledikant zich nu in het Victoria & Albert Museum bevindt – en Montagu's Boughton House in Northamptonshire. Willem zou Schotland nooit aandoen, maar een bezoek aan Boughton tijdens de *Royal Progress* in 1695 deed hem opmerken dat "Nothing makes a Gentleman look like a Gentleman, but living like one".²⁶

2.1.4 Mode, stijl en vernieuwingen

Alhoewel Willem III vrijwel zijn gehele leven in een strijd verwickeld was met de Franse koning Lodewijk XIV, was dat geen reden om de toonaangevende Franse hofmode niet te volgen. Parijs en Versailles bleven de modecentra van Europa – al kwam er ook een aantal vernieuwingen uit Engeland, zoals zal blijken. Al sinds het hof van Frederik Hendrik en Amalia bestonden er artistieke banden tussen Frankrijk en de Republiek.²⁷ De Oranjes deden van tijd tot tijd aankopen in Parijs, daarbij geholpen door ambassadeurs en kennissen. Het bekendste voorbeeld daarvan op interieurgebied is wel het slaapkamerameublement dat Willem II in 1650 in Parijs liet maken voor de geboorte van Willem III. Het ameublement bleef ongebruikt door de rouw na de dood van Willem II datzelfde jaar, en werd in 1660 aangekocht door de Staten om deel uit te maken van de diplomatieke ‘Dutch gift’ aan Karel II.²⁸

Artistieke banden tussen Parijs en Den Haag waren er ook in het begin van het stadhouderschap van Willem III, onder andere via de Hollandse ambassadekapel te Parijs. In de jaren 1672-1674 waren de kabinetwerker Pierre Gole (ca. 1620-1684) en de zilversmid Adam Loofs (ca. 1645-1710) daar ouderling. Beiden waren afkomstig uit de Republiek maar hadden in Parijs een succesvolle carrière opgebouwd – Gole zelfs als koninklijke kabinetwerker. Van Odijk wist Loofs in 1679 over te halen mee te gaan naar de Republiek, waar hij een jaar later aangesteld werd als zilverbewaarder van Willem III.²⁹ In 1685 zorgde de herroeping van het Edict van Nantes voor een nieuwe influx van Franse ambachtslieden in de Republiek. Onder de veelal jonge Hugenenoten die Frankrijk ontvluchtten was een jonge ontwerper of *dessinateur*, die de belangrijkste vormgever zou worden onder Willem en Mary: Daniel Marot. [afb. 2.2]

Ledikanten: Marot als ontwerper

Daniel Marot (1661-1752) was een zoon van de Franse architect en graveur Jean Marot (1619-1679). Zijn moeder was een schoonzus van Pierre Gole. Daniel Marot zou later zelf een nicht van Gole trouwen. Hoewel het gebouwde oeuvre van zijn vader bescheiden was, was Jean Marot ook in de Republiek bekend door de uitgave van twee prentseries van moderne Franse gebouwen, de *Petit* en *Grand Marot* genoemd.³⁰ Daniel was op jonge leeftijd al een begenadigd tekenaar en werkte vanaf 1677 als zelfstandig graveur. Een aantal prenten in de *Grand Marot* zijn van zijn hand, en hij vervaardigde gravures naar het werk van de belangrijkste koninklijke *dessinateurs*, Jean Le Pautre (1618-1682) en Jean I Bérain (1640-1711). Marots latere werk zou steeds beïnvloed blijven door deze kunstenaars, met name Bérain, onder wiens leiding hij zich waarschijnlijk de hofstijl verder eigen maakte. In 1685 kwam Marot naar de Republiek, samen met zijn jongere broer Isaac, eveneens tekenaar, en hun neef de kabinetwerker Corneille Gole, zoon van Pierre. Hoe zijn introductie aan het hof verliep is niet

bekend. Marots eerste werk in Holland was een prent van het verjaardagsbal dat Mary in december 1686 voor Willem hield op Huis ten Bosch, die hij opdroeg aan de prinses. Mogelijk had hij ook al een rol in de aankleding van het bal gespeeld. Marot vond daarop inderdaad werk als *dessinateur* aan het hof.³¹ Hij had geen officiële positie, maar kreeg een pensioen betaald als dienaar in het gevolg van Mary. Na haar overlijden bleef hij voor Willem werken.³²

Marot ontwierp de nieuwe galerijen van Het Loo en de inrichting daarvan, evenals de inrichting van Huis De Voorst. Het merendeel van zijn werk kennen we nu door de meer dan 230 prenten die hij vanaf zijn aankomst in Holland uitgaf, met ontwerpen voor onder meer tuinen, schilderijen, interieurs, meubels, vazen en stofferingen.³³ Kunsthistorici zijn verdeeld over het belang en de invloed van Marot als ontwerper: enerzijds wordt hij bejubeld als de meest invloedrijke ontwerper in Holland en Engeland van zijn tijd,³⁴ anderzijds zijn er critici die bij gebrek aan bewaard gebleven stukken zijn invloed – met name in Engeland – in twijfel trekken.³⁵ Een probleem is dat Marot als functionaris met een pensioen waarschijnlijk niet al zijn tekeningen apart betaald kreeg. Bij gebrek aan bewijsmateriaal is het lastig vast te stellen in hoeverre zijn prenten originele ontwerpen weergeven. Bij de prenten waar wél een uitgevoerd werk bij gevonden kan worden, is duidelijk dat Marot zijn ontwerpen ten opzichte daarvan verfraaide.³⁶

Voor het behangerswerk is van belang dat Marot ontwerpen maakte voor ledikanten, stoelen en hun bekleding, raam- en wandbekleding, stoffen en borduurwerk. [afb. 2.3-2.8] Juist het ledikant ontwikkelde zich in deze tijd als het pronkmeubel bij uitstek. Er bestonden verschillende typen ledikanten. Het meest gangbare ledikant in de zeventiende eeuw was wat men in Holland een ‘Frans bed’ noemde: een ledikant met vier hoekstijlen die een meest rechthoekige, beklede hemel droegen, waar de gordijnen van afhingen. [afb. 2.9] De hoeken van de hemel konden verder versierd worden met een decoratief element: een bol of verenpluim, al dan niet met stof en passement bekleed of verguld. Daarnaast bestonden van oudsher paviljoens: vrijstaande bedden met een ronde, aan het plafond bevestigde hemel waar de gordijnen als een tent van afhingen over het bed.³⁷ Het *lit d’ange* had een rechthoekige hemel die met koorden of kettingen aan het plafond bevestigd was boven een los bed, met aan weerszijden een gordijn. De gordijnroeden gingen schuil achter rechthoekige binnen- en buitenvallen. Het bed stond met het hoofdeinde tegen de muur. Dit hoofdeinde bestond uit een losse stof of een houten hoofdbord.

Het *lit à l’ange* werd in hofkringen gedurende de zeventiende eeuw steeds populairder. In zijn interieurtraktaat uit 1717 schreef de Zweedse architect Nicodemus Tessin de jongere (1654-1724): ‘les lits d’Ange font parfaitement bien dedans les Appartemens d’Esté à cause de leur legereté [...]’.³⁸ Deze bedden zullen inderdaad veel als zomerbed zijn gebruikt. Het was dit laatste

type ledikant dat zich onder Willem III in Engeland tot letterlijk grote hoogte ontwikkelde.

De *Mercurie galant* informeerde modebewuste lezers in 1673: 'On ne se sert evered plus que de lits d'Ange, supposed les couches sont remplis de sculpture et de toutes sortes dorées; ces sortes de Lits qu'on ne faisait autrefois que d'une manière, son présentement de cent façons différents; et comme ils sont tous diversemens retroussés, on n'en vevedsque pas un qui ressemble à l'autre, soit pour la manière don't il sont faits et retroussés, soit pour les Trophées qu'on emploie pour les faire.'³⁹ De *Mercurie* wist verder te melden dat dit type bed populair gemaakt werd door de beroemde 'tapissiers Bon à Paris'. Door de enorme vraag moesten klanten hun bed daar nu wel een jaar vooruit bestellen. De gebroeders Bon komen voor zover bekend niet voor onder de 'tapissiers ordinaires du roi'.⁴⁰ In ieder geval deden de ledikantmakers hun best om hun klanten van zo rijk en fantasievol mogelijke versies van deze bedden te voorzien, gezien een tweetal voorbeelden op contemporaine etsen. [afb. 2.11-2.12]

Over de gebruikte stoffen en kleuren geven de prenten helaas geen informatie. De *Mercurie* vermeldt behangsels van 'diverse soorten taffetas, of geel doek geheel bedekt met borduurwerk, gedecoreerd met wel voor 8 à 900 livres aan linten'.⁴¹ Inderdaad komen gele bedhangsels met borduurwerk regelmatig voor in inventarissen en advertenties rond 1700. Van een paar van de rijkste Franse *lits d'ange* bestaan gelukkigerwijs wél een uitgebreidere beschrijving en beeld, dankzij de (aan)tekeningen die Tessin in 1687 maakte tijdens een reis naar Parijs.⁴² [afb. 2.13-2.16] Tessin was duidelijk onder de indruk van de ledikanten, die hij zag in het in 1672 gebouwde *Trianon de porcelaine*, een lustgebouw in de tuinen van Versailles. Het bestond in feite uit twee rijk aangeklede slaapkamers, de *chambre de Diane* en de *chambre d'Amours*. Hier kon Lodewijk XIV zich terugtrekken uit het officiële hofleven, in het gezelschap van Madame de Maintenon, zijn maîtresse. [afb. 2.18]

Tessins tekeningen laten zien dat de ledikanten driedimensionaal zijn opgevat, met weelderige hemels die het uiterste vroegen van de stoffeerkunst. Eén lijkt zelfs een hemel in de vorm van een paraplu te hebben gehad. [afb. 2.15] Over het ledikant in de zogenoemde *Chambre d'amours*, mogelijk ook te zien op een waaierontwerp dat zich nu in het Victoria en Albert Museum bevindt, schreef Tessin: 'Het lit à l'ange is bewonderenswaardig schoon, gemaakt van goud en zilverborduurwerk in Spaanse steek met verschillende kleuren gemengd, waarin vuur kleuren domineren; het imperiaal [de binnenhemel] is open, wat het mooiste effect ter wereld geeft [...]'⁴³ De *lits à l'ange* hadden dan ook een zinnelijke connotatie, die tijdgenoten niet ontging. Mogelijk mede daarom bleef in de officiële koninklijke ontvangstruimten het oudere, vierkantedikant de norm. [afb. 2.18] Het is de vraag of de koning met deze ledikanten de mode bepaalde, dan wel volgde. In ieder geval moet ook Daniel

Marot, die zijn opleiding juist volgde in hofkringen toen het *Trianon* gebouwd werd, de ontwerpen voor de weelderige bedden van het Trianon en Parijs gekend hebben.⁴⁴

Marots originaliteit lag in de combinatie in zijn ontwerpen van de architecturale kroonlijst van de Franse bedden met de frivole draperieën van de modieuze *lits d'ange*. Gegevens over die ontwerppraktijk, en vooral de vertaling naar een meubel, zijn echter zeer schaars. Er is slechts één rekening gevonden waarop de naam Marot voorkomt in relatie tot een ledikant. Dit betrof een ledikant met een gestreept, geborduurd behangsel, geleverd in 1706 door Francis Lapière (1653-1714) voor Boughton House. De van oorsprong Franse *tapissier* Lapière werkte veelvuldig voor het Engelse hof. Hij was ook de maker van het Melville bed, nu in het Victoria & Albert Museum.⁴⁵ Lapières rekening vermeldt een betaling aan 'Maro', voor het tekenen van de hoekvazen en de kroonlijst. De vazen waren bekleed met stof. Mogelijk zijn deze werkzaamheden toe te schrijven aan Isaac Marot, die juist in deze jaren in Engeland verbleef.⁴⁶

De tekeningen voor Boughton gingen verloren, evenals het ledikant. Wel is er in een collectie in Italië één tekening van een ledikant die aan Daniel Marot toegeschreven kan worden op basis van de overeenkomsten in stijl en handschrift.⁴⁷ [afb. 2.8] Het zal hier eerder om een presentatietekening voor een klant gaan dan een werktekening voor een behanger. Het ledikant toont overeenkomsten met de ledikanten uit Marots prentserie *Second Liure d'Appartemens*. De drie onderdelen van het hoofdeinde – het hoofdbord met vaas in het midden en guirlandes, de gecanneleerde stof daarachter, het paviljoen met afhangende gordijnen daarboven – komen op drie verschillende prenten in deze serie voor.⁴⁸ De bovenvallen bestaande uit met strikken en koorden opgehaalde stof, en de vazen met een dubbele rij veren zijn op een vierde ledikant te zien.⁴⁹

Intrigerend zijn Marots aantekeningen met aanwijzingen voor de uitvoering. Een gordijn aan de linkerzijde gemarkeerd 'velours' hangt tussen de campanen van de hemel. Waarschijnlijk moest dit 'cramoisie' ofwel scharlakenrood zijn, net als het velours waarmee de lijst van het middendeel bekleed diende te worden. De stof daarin wordt beschreven als van zilver, en is geplooid in *cannelures*. Aan de rechterkant van het bed bij het hoofdeinde is een smaller gordijn te zien met het opschrift 'Estof d'or ou argent'. Om het ledikant is een aparte roede met gordijnen: 'ce rideaux cert de surtout pour conserver le lict contre la poussière.' Zo'n apart gordijn is op enkele van Marots prenten te zien en was in alle koninklijke slaapvertrekken in Engeland aanwezig. Het hing met ringen aan een ijzeren rail, ter hoogte van de kroonlijst. Ook de ledikanten in Versailles hadden in de zeventiende eeuw al een 'entour' van meest tafzijde om de kostbare stoffering te beschermen.⁵⁰ Toch was het voor de beschouwer van deze prent blijkbaar een nieuwigheid die uitleg behoefde. Het bed was uitzonderlijk hoog en mat 6 x 7,5 x 14 voet, ofwel 1,86 x 2,32 x 4,34 m. Een dergelijke tekening

diende vervolgens omgezet te worden in werktekeningen, modellen en patronen voor de schrijnwerker en de kamerbehangen.

Ledikanten: Engelse invloeden

Frankrijk was echter niet als enige van invloed op de republiek waar het de kunstnijverheid betrof. In de eerste decennia van de achttiende eeuw lijkt er – ondanks het overlijden van Willem III – een voorkeur te zijn voor Engels werk in architectuur en binnenhuis. De Engelse stoelen – in Engeland ‘Dutch chairs’ genoemd – zijn daarvan wellicht het bekendste voorbeeld, maar in advertenties wordt ook melding gemaakt van Engelse schoorstenen, ‘schrijfcomptoirs’, schoorsteenmantels en natuurlijk ledikanten. In de inventarissen van de Oranjes opgeemaakt na 1702 komen beduidend meer Engelse dan Franse meubelen voor.⁵¹ Zo staan er op het Loo verschillende Engelse stoelen en zijn er op Soestdijk en het Hof te Leeuwarden ‘Engelse ledikanten’ te vinden.⁵²

De kamerbehangers voldeden aan de vraag naar deze zogenoemde ‘Engelse ledikanten’, of ledikanten ‘op zijn Engels behangen’.⁵³ De populariteit van dit type ledikant blijkt wel uit het feit dat in 1708 het bruidsledikant voor het huwelijk van koning João V van Portugal met Maria Anne van Oostenrijk door de Portugese ambassadeur in Londen werd besteld.⁵⁴ De Haagse ledikantmaker Jan Dier noemde in 1697 zijn winkel al ‘t Engels ledikant’, [Adv. 2-3] en ook in Amsterdam was ‘van oudsher’ een ‘Engelse ledikantmakerij’ gevestigd. Deze werd tussen 1710-1733 uitgebaat door de Engelsman Joseph Hewlate jr. (1697-1733). [afb. 2.19-2.20] Na zijn overlijden verscheen een advertentie waarin werd aangekondigd dat er in dezelfde winkel opnieuw een Engelse familie was gekomen om het bedrijf voort te zetten, wat blijkbaar de authenticiteit van het ‘Engelse’ in deze ledikantmakerij waarborgde. Overigens kon men hier ook terecht voor ‘Stoelen, Tafels, Spiegels, Matrassen, Stoelkussens’. [Adv. 13] De aanwezigheid van de uit Engeland afkomstige ledikantmakers Peter Green in Amsterdam en Robbert Peters in Rotterdam is mogelijk ook te verklaren door de populariteit van de Engelse waren.

Wat precies onder een ‘Engels’ ledikant verstaan werd, is niet geheel duidelijk. Tessin schreef in zijn *Traicté dela decoration interieure* (1717): ‘De Engelse ledikanten zijn niet erg van goede smaak; de lijsten van de imperialen [hemels] hebben te veel reliëf; en het borduurwerk is gewoonlijk van een wonderlijke smaak; die niets te maken heeft met de grote ordening; men probeert zozeer om niet de Franse manier te volgen, dat, om die geheel te verlaten, men vaak in het extravagante doorslaat. Wanneer men zich dan toch van sculpturen wil bedienen, convenieren die bekleed met stof beter dan die verguld zijn, wat die werken zeer zwaar en drukkend maakt’.⁵⁵ Tessin was wel te spreken over de gordijnen op rail, die hij blijkbaar als eigen aan de Engelse ledikanten beschouwde.

In ieder geval lijkt met een ‘Engels bed’ een hoog type *lit d’ange* bedoeld te zijn, met (open) snijwerk belegd met stof, en veelal met borduurwerk. In 1709 adverteert de Amsterdamse makelaar Pieter Raket namelijk een ‘kurieus cierlyk en kostelyk Engels Ledikant óf Lidancie, ’an ’t aldernieuwste fatsoen, hoog omtrent 16 Voet [ca. 4,50 m], omhangen en bekleed met fyn Citroen geel Laken, net en konstig geboord [...]’.⁵⁶

De groeiende hoogte van de ledikanten is wel ‘de belangrijkste ontwikkeling [in ledikanten] uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw’ genoemd. Die mode drong ook door in particuliere huizen. Zo werd in 1711 een behangsel geadverteerd, ‘tot een ledikant van de hedendaagse hoogte’.⁵⁷ Bestaande ledikanten werden wel vermaakt om aan de nieuwe mode te voldoen. Volgens zijn secretaris kon Willem III – die overigens zelf eiste dat zijn troonhemels steeds hoger werden geplaatst – de absurditeit van de mode op waarde schatten: ‘Savonts, als de Con. hem ontkleede, bracht 2 a 3 dingen te teecken, die wegh mosten, en praete hij vrundel., onder andere mij al lacchende wijsende een nieuw bedt in sijn slaepcamer, daer een ... [niet ingevuld, maar vermoedelijk hemel] over was, reyckende schier aen[de] solder, die vrij hoogh was, soo dat men het sonder lachen niet wel konde aensien’.⁵⁸

Dit type ledikant bleef lang populair, want Hendrik Valk uit Amsterdam adverteert in 1733 nog met ‘alderhande soorten van nieuw modise Engelse Lit d’Angles en Ledikanten [...]’.⁵⁹

Uit bovenstaande blijkt dat we bij Engelse ledikanten moeten denken aan het soort meubelen dat Daniel Marot in prent bracht. Na het overlijden van Willem III in 1702 was Marot nog lang actief in de Republiek. Hij ontving jaarlijks een pension van f 900,- van de Nassaus en declareerde daarboven voor ontwerpen. Vanaf 1703 bundelde Marot zijn ontwerpen in een aparte uitgave. Een eerste druk omvatte ongeveer 120 prenten; bij de tweede in 1712 werd dit aantal uitgebreid naar ruim 230. Algemeen wordt aangenomen dat Marot dit voornamelijk deed om, na de dood van Willem III, zijn werk onder de aandacht van een groter publiek te brengen en zo nieuwe klanten te werven.⁶⁰ De series met ledikanten waren niet in deze twee publicaties opgenomen. In twee series van zes prenten – *Nouveaux Livre de Lits* en *Nouveaux Lits* – beeldde Marot slaapvertrekken, ledikanten, hemels, rabatten, hoofdborden en stoelen af.

Begin achttiende eeuw werd het mode om de bekleding van het ledikant geheel in één kleur en stof uit te voeren. Het ledikant bewaard in de Menkemaborg te Uithuisden, waarschijnlijk begin achttiende eeuw gemaakt voor Unico Allard Alberda (1676-1714), is hier een voorbeeld van. [afb. 2.21] De bekleding is vervaardigd van goudgele, Chinese zijdedamast.

Een geheel nieuw ledikant vertegenwoordigde overigens een behoorlijke investering. Afhankelijk van de gebruikte stoffen, passementen en het benodigde beeldhouwwerk kostte een dergelijk meubel 150 tot wel 2000 gulden. Niet iedereen kon zich zo'n grote investering veroorloven. Een oplossing was dan om een bestaand ledikant te vermaken naar de nieuwe mode. Ledikanten werden wel opnieuw bekleed, of uit verschillende ledikanten werd één nieuw meubel samengesteld.⁶¹ In de eerste decennia na 1700 lieten particulieren ledikanten vermaken tot de modieuze *lits d'ange*. Opvallend genoeg zien we deze ledikanten weinig terug op schilderijen uit die tijd. Op een tekening van Cornelis Troost, 'De ochtend na het Sint Nicolaasfeest', staat in een alkoof een ledikant, waarbij op het schetsmatig getekende hoofdeinde een hoofdbord met rollen en een baldakijn te herkennen valt. Het ledikant doet denken aan de ontwerpen van Marot uit 1712. [afb. 2.22]

Wand- en raambekleding

In het algemeen is in de zeventiende eeuw een toenemende belangstelling voor stoffen wandbespanningen te zien, die concurreren met het tapijt en goudleer. In de verblijven van de stadhouders komen behangsels van vele verschillende stoffen voor: damast, katoen, grein en 'Indiaanse' stof' (sits of zijde).⁶² [Zie voor stofnamen Bijlage 4] Daarbij werd er in de aankleding van een vertrek steeds meer naar eenheid gestreefd, door dezelfde stof te gebruiken voor alle textiele onderdelen: het ledikantbehangsel, de wandbespanning, de raamgordijnen, de stoelbekleding en de rabatten. Dit vroeg om een grotere hoeveelheid van dezelfde stof en fourituren.

Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd wandbekleding steeds vaker nagelvast aangebracht, in plaats van los aan ringen of haken. Dit bemoeilijkte de gebruikelijke wisseling tussen een lichtere zomer- en een zwaardere winterbekleding, die dan ook steeds meer achterwege werd gelaten. Daarnaast werd het voor de kamerbehang lastiger de bekleding te verwijderen om deze te reinigen.

Papierbehang speelde nog maar een kleine rol in het interieur. Vroeg papierbehang bestond vanaf de zestiende eeuw uit kleine bedrukte vellen die aan elkaar geplakt werden. Contemporaine schrijvers geven aan dat dit, naast het verven van de muur, de eerste keuze was voor wandaankleding van minder vermogende burgers of plattelandsbewoners. In de steden was het eerder een enkele kast of kamer die beplakt werd. In de tweede helft van de zeventiende eeuw nam de ontwikkeling van papierbehang een grote vlucht, door verbeteringen in de productie. Het papier werd sterker en aaneengeplakt tot rollen, waarmee nu kamerhoog geplakt kon worden. Waren de eerste papieren nog vooral repeterende patronen of voorstellingen naar prenten, steeds meer volgden producenten nu de mode en namen patronen over van stoffen. Door kwalitatieve verbetering in combinatie met een redelijke prijs verplaatste het

gebruik van papierbehang zich steeds meer naar de hogere klassen en naar meer representatieve ruimtes. Vooral Engeland ontwikkelde zich vanaf eind zeventiende eeuw als belangrijk productiecentrum.⁶³

Ook wat ramen betrof was er een belangrijke vernieuwing. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd het schuifraam geïntroduceerd in de Oranjepaleizen. Schuivende ramen bestonden al langer, maar nu kon door een systeem van tegenwichten en katrollen het raam in geopende toestand gehouden worden. Deze inventie (*sash windows*) was rond 1670 ontstaan in de kring van het Engelse Office of Works, de dienst die de Engelse koninklijke paleizen onderhield en ook ontwerpen daartoe leverde.⁶⁴ Tegelijkertijd, mogelijk door deze uitvinding, vond ook een nieuwe benadering van de raamaankleding plaats. Hadden ramen tot nu toe meest één gordijn dat openging door het naar één kant te trekken, nu kregen de meeste ramen volgens de *Mercure galant* twee gordijnen, die elk naar een kant werden getrokken: '[...] On a introduit cet Mode, parce que l'on a cru qu'ils incommoderoit moins, & que les fenestres en recevrait plus de ornement'.⁶⁵ Deze benadering sloot inderdaad aan bij het algemene streven naar een grotere symmetrie in de architectuur en het interieur. Daarbij kwamen de gordijnen nu tot op de vloer, in plaats van tot de onderkant van het raam. Dit gaf een luxe uitstraling, maar vroeg om meer stof. Richard Bealing leverde voor Willem III regelmatig 'deep window curtains'.⁶⁶

Een andere inventie, die tezelfdertijd in de mode moet zijn gekomen, laat de *Mercure galant* onbenoemd: het ophaalgordijn.⁶⁷ Net als bij de schuiframen werd de stof nu door middel van een koord- en katrolsysteem naar boven opgehaald en vastgezet. Dit gaf een elegant effect, als van een festoen. De gordijnen werden kunstig afgewerkt met franjes, strikken, rozetten en kanten. Een kap onttrok de constructie eventueel aan het oog. De kap kon vervaardigd zijn van hout met snijwerk ofwel van opgestijfd linnen, dat vervolgens belegd werd met stof en passement.⁶⁸ Marot publiceerde een aantal ontwerpen voor dergelijke gordijnen. [afb. 2.3]

Dit effect van in elegante festoenen opgetrokken stof, werd door Marot ook toegepast bij de stoffen aankleding van wanden en *portières*, ledikanten en zelfs zitmeubelen. [afb. 2.3 en 2.5] In feite ligt in de consequente doorvoering hiervan in alle stofferingen de vernieuwing van Marot.

2.2 Pierre Courtonne : Carrière en levensloop

Wie was nu de man die zich opwerkte tot hoftapissier van Willem III? Pierre Courtonne werd in 1664 te Alençon geboren als oudste zoon van Pierre en Judic Lesage. Zijn vader wordt in akten zowel koopman als *tapissier* genoemd, en Pierre zal in diens winkel het vak hebben geleerd.⁶⁹ In 1684 trouwde Pierre jr. met Noémie Boulay. In 1687 blijkt hij Frankrijk ontvlucht te zijn, samen met zijn ouders, schoonmoeder en zijn broers Jacques Alexandre (1669) en Claude (1671). Noémie en een tweejarig zoontje bleven in Frankrijk.⁷⁰ Die vlucht voerde niet meteen naar de Republiek, maar naar Londen, waar Hugenen actief werden opgevangen. Ook zijn vrouw wist Frankrijk te verlaten, want in 1692 liet het paar een zoon dopen te Londen.⁷¹

Vóór zijn aanstelling aan het stadhouderlijk hof in 1696 zijn voornamelijk biografische gegevens bekend.⁷² In het ledenregister van het Londense behangersgilde komt zijn naam namelijk niet voor.⁷³ In de boeken van de Great Wardrobe evenmin – wat zijn aanwezigheid aan het hof echter niet geheel uitsluit. In 1693 was één van de Pierres ouderling van de Hugenenkerk in Londen.⁷⁴ In 1694 huurde Courtonne een huis ‘in the alley’, in Westminster.⁷⁵ De eerste en enige vermelding van werkzaamheden in Engeland door Courtonne danken we aan Constantijn Huygens jr. Op 30 december 1694 noteerde Huygens in zijn journaal: ‘Gisteren was bij een upholster, [...] Courton genaemt, met Boision, die hem mij aangewesen had, om een nieuw behangsel om mijn beddetje te maecken. Dese sijn volck quamen mij nu patronen brengen, en namen het beddetje mede’. Op 3 januari 1695 schreef Huygens: ‘Kreeg het behangselte v. een beddetje en betaelde het’.⁷⁶ De verder onbekende Boision was net als Courtonne een ‘frans refugie’, die Huygens in bescherming had. Uit deze korte omschrijving wordt duidelijk dat Courtonne een winkel in Londen had met personeel, waarschijnlijk in Westminster.

Op 18 juni 1696 stelde Willem III Pierre Courtonne aan als ‘Tapicier en Opsichter van sijne Majts meubelen op sijne hoven, casteelen en huijsen staende ende gelegen in de Vereenigde Nederlanden’, als opvolger van de overleden Dirck de Bruyn.⁷⁷ Waarom juist Courtonne in deze positie benoemd werd, is onduidelijk. Mogelijk was het op voorspraak van Huygens, al rept hij daar in zijn journaal niet over.⁷⁸ Courtonnes grootmoeder aan vaderszijde heette ‘Desmarets’ – een andere mogelijkheid is een familieband met de pas benoemde directeur der gebouwen, Daniel Des Marets (1634-1714). Van Des Marets is bekend dat hij zich wel vaker beijverde voor mede-Hugenen en familieleden op zoek naar werk.⁷⁹ Anderzijds is het mogelijk dat Courtonne in Londen via de kerk kennismakte met de hofarchitecten Jacob Roman en Daniel Marot, en de hofschilder Robert du Val, die daar juist in de jaren 1694-1696 verbleven.⁸⁰

Courtonne kreeg als eerste betaald voor de reis van Londen naar Den Haag die hij in mei-juni 1696 ondernam, samen met twee knechten.⁸¹ Al gauw volgde de rest van het gezin, want op 25 september van dat jaar wordt een zoon, Charles André, gedoopt in de Waalse kerk van Den Haag.⁸² Daarop volgden nog vier kinderen: Elie (1697), Ezaije (1698), Marie (1699) en Jean (1703). Alleen de vier oudste zonen zouden de volwassenheid bereiken.

Een deel van de familie Courtonne bleef in Engeland wonen, in ieder geval zijn ouders en zijn broer Jacques, die in akten lakenfabrikant en wever wordt genoemd en in 1703 genaturaliseerd werd.⁸³ Wel maakten zij blijkbaar regelmatig de oversteek naar de Republiek. Jacques kreeg in 1704 verlof van de Franse kerk in Threadneedle Street om in de Republiek te trouwen met Marianne Crommelin.⁸⁴ Het paar vestigde zich in Londen, waar zij in 1710 een dochter lieten dopen, en in 1712 een zoon.⁸⁵ De ouders – Pierre senior en Judic Lesage – woonden in 1707 nog in Londen.⁸⁶ Waarschijnlijk was het echter Pierre senior ('de outste') die in 1714 te Den Haag overleed.⁸⁷

In 1698 werd Courtonne lid van het Sint-Nicolaasgilde in Den Haag: 'Pier Courton, ledicantmaker in de Houtstraat'.⁸⁸ Dat hij niet meteen in 1696 lid werd hangt waarschijnlijk samen met de regel dat nieuwe leden een jaar poorterschap moesten bezitten. Gewoonlijk kon dit afgekocht worden, maar wellicht hield men zich wat strikter aan de regels als het ging om een buitenlander die ook nog aan het hof aangesteld was. Of Courtonne verder actief was in het gilde, is onbekend – hij is in ieder geval nooit deken of hoofdman geweest. Financieel ging het Courtonne voor de wind, want in 1699 kocht hij voor maar liefst f 12.127,10,0 een huis in de Veenestraat te Den Haag.⁸⁹

Noémie overleed echter op 20 februari 1706. Op 25 november van dat jaar verscheen Pierre met zijn oudste zoon voor de notaris. Zij verklaarden gezamenlijk de staat van de bezittingen opgemaakt te hebben. De effecten, meubelen, onroerende goederen en kredieten bedroegen samen ongeveer f 72.000,-.⁹⁰ De vier zonen – Pierre, Jacques, Charles en Elie – hadden ieder recht op f 3.000,- als legitieme portie wanneer zij volwassen werden of trouwden. Pierre voegde daar voor elk nog eens f 4.500,- aan toe, op voorwaarde dat zij een goed leven leidden, en zij hun vader in tijden van nood hielpen door hem rente over dit bedrag te betalen.⁹¹

Op 28 november 1706 hertrouwde Courtonne, met Marie Brossard de St. Claire uit Leiden.⁹² Op 12 december lieten zij hun testament opmaken, waarbij werd vastgelegd dat Marie als weduwe een lijfrente van f 500,- per jaar zou krijgen.⁹³ Zij kregen nog zeven kinderen.⁹⁴ In 1716 werd Courtonne opnieuw weduwnaar en trouwde een derde maal, met Maria Guicherit uit Den Haag, op 27 juni 1717. Zij waren burens: Maria's vader was fabrikant van goudgalon in de Veenestraat.⁹⁵ Dit huwelijk bleef kinderloos.

Courtonne wordt van 1717 tot 1732 nog vermeld in het ‘livre des corporations des artisans de la Haye’ afabrikantcant de lits’. Het is onduidelijk of het gaat om Pierre senior of zijn zoon Pierre, die ook ledikantmaker was maar zijn winkel aan de Nieuwstraat te Den Haag had.⁹⁶ In 1727 was Pierre jr. echter in Rotterdam gevestigd.⁹⁷ In 1736 werd ‘Pierre Courtonne den ouden’ nog vermeld in een akte, waarin hij borg stond voor f 1.500,-.⁹⁸ Hij woonde toen op het buiten ‘Tolsigt’ bij Leidschendam.⁹⁹ Hij had verder een huis in de Herenstraat in Voorburg, gekocht in 1725 voor f 3.300,-.¹⁰⁰ Het geloof speelde een belangrijke rol in Courtonnes leven. Als ouderling van de Waalse kerk te Voorburg zag hij samen met Jacques Laverny in 1726 toe op de bouw van een nieuw kerkgebouw.¹⁰¹

Courtonne overleed in of voor 1740, toen werd het huis te Voorburg verkocht.¹⁰²

2.2.1 De winkel: financiële tegenslag en zakenrelaties

Een rechtszaak die Courtonne in 1708 aanspande, gunt ons een kleine blik op zijn winkel, voorraad en de kooplieden met wie hij contacten onderhield. Op 3 september 1705 kwamen ‘Marcq en Jonas’, twee knechten van de Haagse kooplieden Judas en Salomon Pereira, bij Courtonne in gezelschap van de jongste zoon van koopman Simon Chatelain. Zij verzochten goederen en stoffen te mogen kopen, omdat zij een eigen zaak wilden beginnen. Pereira zou borg staan voor betaling. Courtonne vertrouwde de zaak niet meteen, en liet een zoon bij de broers Pereira informeren of dit klopte. Beiden antwoorden dat Courtonne ‘met seeckerheijt kan handelen’: zij zouden inderdaad borg staan voor betalingen, of de knechten wisselbrieven geven waarmee zij konden betalen. Daarop zochten Marcq en Jonas voor ruim f 2.000,- aan damasten, stoffen en andere ‘coopmanschappen’ uit in de winkel, die voor hen apart werden gelegd. Zij vroegen Courtonne ook om stukken laken, aangezien Simon Chatelain, bij wie zij eerder waren, die niet op voorraad had. Op 16 november kwamen de knechten terug met twee wisselbrieven, één van f 1.000,- op Judas Pereira, en één van f 1.800,- op Salomon. Weer liet Courtonne zijn zoon informeren bij de heren of deze brieven valide waren. Op het positieve antwoord gaf hij de eerder uitgezochte goederen mee aan de knechten, en nog eens voor f 2.812,- aan nieuwe stoffen.

Marcq en Jonas vestigden zich in Amsterdam. In januari 1706 loste Judas Pereira inderdaad zijn schuld af. Marcq en Jonas lieten bij Courtonne in februari daarop twee bedden maken, voor f 193,11. Zij losten een klein bedrag af (f 33,-). Daarna namen de ‘coquins’ echter de benen, mét alle goederen. Zij lieten schulden achter bij Courtonne, Judas Pereira, Chatelain en de Leidse kleermaker François Halewijn. Courtonne had nog f 1.000,- tegoed. Salomon Pereira weigerde echter de schuld van zijn wisselbrief te voldoen, naar zijn zeggen omdat hij die nooit ondertekend had. Na verschillende aanmaningen via de notaris kwam het in 1708 tot een rechtszaak.¹⁰³

Eén van de bewijsstukken in het proces was de lijst van goederen die Courtonne verkocht had. [Bijlage 5: 2.2; Tabel 2.2] Uit deze lijst valt enerzijds op te maken wat Courtonne aan stoffen op voorraad had, en anderzijds wat een beginnende winkelier minstens nodig had. [Voor stofbenamingen: zie Bijlage 4] De lijst begint met lakens. Hiervan verkocht Courtonne 300 ellen van 9/4 voor in totaal f 1.036,-, en nog 75,75 ellen van een iets goedkopere kwaliteit voor f 257,11,-. Wanneer de knechten terugkomen in november wordt nog eens 34,25 el laken gekocht. Naast laken zal het 'serge de boije/bois' gebruikt zijn als voeringsstof, en mogelijk ook het 'interines'. Wat hier mee bedoeld wordt is onduidelijk, de schrijver kortte de stofnaam af. Mogelijk werd 'ratiné' ofwel ratijn bedoeld, een gekeperde gevulde wollen stof waarvan het haar in nopjes gekruld is. Van beide stoffen werden grote hoeveelheden gekocht. Ze waren duurder dan het laken, maar goedkoper dan de bekledingsstoffen. Een goede vergelijking wordt bemoeilijkt doordat sommige stoffen per el en andere per stuk vermeld worden. Van de bekledingsstoffen was het damast het duurste. Marcq en Jonas kochten hiervan maar liefst 35 stukken. Ondanks dat ze van 'verschillende kwaliteit' waren, kostten ze alle f 66 per stuk. Blijkbaar was een gemiddelde prijs afgesproken. Van de andere bekledingsstoffen werd beduidend minder gekocht: 9 stukken armosijn (à f 37,25) 1 stuk changeant (f 22,10,0) en 1 stuk estamine (f 18,40,0). Kleuren of patronen worden helaas niet genoemd, behalve dat het changeant geel was.

De twee bedden die Courtonne maakte waren redelijk luxueus. Ze hadden een bodem met singels en een bekleed hoofdeinde met twee bollen op de uiteinden. De gordijnen en het hoofdeinde waren van changeant afgezet met galon. De matrassen waren vervaardigd van tijk gevuld met wol en paardenhaar.

Uit de stukken komen enige namen van kooplieden naar voren met wie Courtonne handelde, zoals Simon Chatelain. In de Veenestraat bevond Courtonne zich verder tussen passementmakers, meubelmakers en natuurlijk andere ledikantmakers. In Londen zal zijn broer Jacques voor contacten hebben kunnen zorgen, terwijl neef Jacob Boulé du Val in Amsterdam zat.¹⁰⁴

Ten slotte blijkt uit de rechtszaak dat Courtonne een 'winkelnecht' had, die op de zaak paste tijdens zijn afwezigheid.

Tabel 2.2: Stoffen op de rekening van Pierre Courtonne, 1708

Stof	Hoeveelheid	Prijs	Totaalprijs
Laken	410 el	3,3-3,15	1431
Serge de boys	30 stuks	15,7/8	475
Droguet	6 stuks	29,10	177
Interines	179,25 el	14,25	129
Damas	35 stuks	66	2310
Estamine	1 stuks	18,4	18,40
Armosin roulez	9 stuks	37,50	337
Serge de bois	1 stuks	16	16
Changeant jaune	1 stuks	22,10	22

Courtonne had meer financiële tegenslag in deze jaren. In 1705 werd hem een commissie van retorsie (kaapbrief) verleend.¹⁰⁵ Kapitein Jan Breugel, voerende het fregatschip *La Marie*, mocht daarmee uit zijn naam wedervergelding plegen. Een dergelijke maatregel was voor een koopman een mogelijkheid alsnog een vordering te kunnen innen, door de bewoners uit een bepaald gebied te beroven. Aangezien de *La Marie* kort daarop een Franse kaapschip overmeesterde, ging het mogelijk om Franse schuldenaars.¹⁰⁶ Courtonne nam in 1706 een aantal maatregelen, die waarschijnlijk in het licht van bovenstaande tegenvallers gezien moeten worden. Hij verhuurde een kamer in zijn huis aan koopman Reignier Plenus voor de duur van twee jaar, om daar goederen op te mogen slaan.¹⁰⁷ Bovendien stelde hij Daniel la Motte, koopman te Rotterdam, aan als zijn procureur in die stad. Als zodanig dient La Motte betalingen van Courtonnes rekeningen na te streven.¹⁰⁸

2.3 Opdrachten aan het Stadhoudelijk hof

2.3.1 De hoforganisatie

Courtonne was niet de eerste kamerbehangen aan het Oranjehof: hij was de derde, na Marijn Geoffroy en Dirck de Bruyn. Terwijl er voor andere delen van de inboedel – de schilderijen, het zilver en de kaartcollectie – al sinds Willem I aparte bewaarders waren aangesteld,¹⁰⁹ bestond de functie van *tapissier* nog maar kort. Geoffroy (ca. 1640-1696) was in 1676 de eerste ‘Tapisier en bewaerder van S. Hoogh. Meubelen’ voor Willem III.¹¹⁰ Daarvoor werden deze taken verdeeld onder de *fourier* en de verschillende conciërges. De *fourier* was belast met het transporteren van meubelen tussen de verschillende Oranjeverblijven. Het dagelijks beheer van de huizen en paleizen was per locatie in handen van een conciërge en/of kastelein, bijgestaan door een meid. Voor het schoonmaken

van de privé-vertrekken van de stadhouder was een aparte schoonmaakster in dienst.¹¹¹ Vooral de conciërge van het Binnenhof lijkt vóór de komst van de aparte meubelbewaarders meer taken te hebben vervuld, mogelijk gezien zijn centrale positie in de hofstad. Zo was Willem Boers in 1660 aanwezig in Engeland om het ledikant uit de 'Dutch gift' op te stellen, en kreeg hij in 1661 opdracht om het rouwbehangsel van de kamer van de prins te Leiden af te halen.¹¹² De conciërge was bij voorkeur een ambachtsman die zelf reparaties aan de meubelen kon uitvoeren, zoals de eerder genoemde Alexandre le Clair of Wilhelm de Rots, ebbenhoutwerker en conciërge van het Oude Hof onder Amalia.¹¹³

Geoffroy zelf wordt ook 'tapijtmacker' genoemd, en was mogelijk eerder tapijtwerker dan ledikantmaker. Ondanks zijn Franse naam was hij geboren in Den Haag.¹¹⁴ Geoffroy ontving f 500,- per jaar voor zijn werkzaamheden als *tapicier*, die in de aanstelling helaas niet verder beschreven worden. Hij was van 1679-1690 eveneens werkzaam als conciërge van Huis Honselaersdijk.¹¹⁵ In de ordonnanties van de Domeinraad komt hij éénmaal voor, wanneer hij in 1687 opdracht geeft aan Sara en Anne Lokeman voor het maken van een satijnen deken en leverantie van katoenen watten.¹¹⁶ In de praktijk zal hij vaker dit soort werkzaamheden hebben gecoördineerd. Geoffroy werkte niet exclusief voor de Stadhouder: in 1689 betaalde Henriette Amalia hem voor het maken van twaalf stoelhoezen van blauw fluweel.¹¹⁷ Geoffroy had waarschijnlijk net als zijn opvolgers een winkel in Den Haag, van waaruit hij werkte.

De werkzaamheden van de *tapissier* vinden we wel beschreven in het contract van Dirck de Bruyn (overleden 1696), die Geoffroy in 1690 opvolgde. [Bijlage 5: 2.3] De Bruyn kwam uit Den Haag en was opgeleid tot kleermaker vóór hij zich in 1679 inschreef als ledikantmaker bij het koopmansgilde. De Bruyn diende, als 'tapissier van Z.M. huizen', tweemaal per jaar, wanneer de meubelen 'op en afgehangen' werden, op aanwijzing van de intendant zich daar naartoe te begeven om de meubelen 'ordentlijck te doen ophangen' en de 'ledicanten en anders te stellen'. Deze beschrijving geeft aan dat onder 'meubelen' ook de stoffen behangsels werden verstaan. De kasteleins waren verplicht hun personeel ter beschikking te stellen om te helpen. Waar nodig diende de behanger reparaties te verrichten. De Bruyn mocht niets anders declareren dan de reis- en daglonen van zijn knechten, en de gebruikte materialen. Zijn rekeningen dienden bovendien bij de verschillende kasteleins te worden geverifieerd. Deze laatste twee bepalingen zullen we nog vaker tegenkomen in contracten met kamerbehangers.

Dat ook De Bruyns werkzaamheden veel ruimer waren dan in zijn aanstelling beschreven, blijkt uit verschillende ordonnanties van de Domeinraad. De behanger kreeg tijdens zijn aanstelling in totaal f 24.808,8,- betaald voor het leveren van tapijten en meubelen.¹¹⁸ Het grootste deel daarvan

ging echter op aan de betaling van tapijten die in Brussel besteld werden, onder andere voor Het Loo. Hieronder was de uitbreiding van de beroemde Nassause Genealogie. Hoewel De Bruyn naar Brussel reisde om op de bestelling toe te zien en de onderhandelingen met de wever te voeren, was hij niet degene die de koning van artistiek advies over de opdracht voorzag – die rol hadden Bentinck en Huygens jr.¹¹⁹ In 1691 werd De Bruyn aangesteld als conciërge van het Binnenhof, na het overlijden van Willem Boers.¹²⁰ In 1696 overleed hij zelf en kwam zijn positie vacant.¹²¹

Courtonnes contract is woordelijk vrijwel hetzelfde als dat van De Bruyn.¹²² In tegenstelling tot zijn voorgangers werd hij nooit tot conciërge benoemd – De Bruyn werd opgevolgd door Jan Ketel.¹²³

Dat brengt ons op de hoforganisatie en de functionarissen met wie de ledikantmakers te maken hadden. De functies van de bewaarders werden vanaf de jaren 1680 alle opgevuld door Hugenoten. Courtonne had persoonlijk contact met de zilversmid Adam Loofs (1645-1710).¹²⁴ De *constbewaerder* was vanaf 1686 Robert du Val (1649-1732), de schoonzoon van intendant Des Marets.¹²⁵ De uit Den Haag afkomstige Jacob Roman was sinds 1689 als hofarchitect verantwoordelijk voor het onderhoud aan de gebouwen. Roman was zijn carrière begonnen als beeldsnijder, maar trad vanaf de jaren 1670 steeds vaker als architect op. Hij was eerder betrokken bij de (ver)bouw van slot Zeist en huis Sorghvliet en het huis Duinrell voor Cornelis de Jonge van Ellemeet.¹²⁶ Voor Willem III voerde Roman ontwerpwerkzaamheden uit aan de huizen Honselaersdijk, Soestdijk en Dieren, en later Het Loo. De ontwerpen voor het interieur lijken echter vanaf 1686 grotendeels aan Marot overgelaten te zijn. Deze functionarissen werden allen aangestuurd door een intendant, bijgestaan door een controleur voor de financiële administratie (De Brun). Vanaf 1690 was dat Daniel des Marets (1635-1714). Des Marets was predikant van de Waalse gemeente te Den Haag (1664-1684) en een bekend botanist. Hij verbleef al langer aan het hof: in 1675 worden aan hem sommen geld toegekend om te besteden aan de verbouwing van Huis Honselaarsdijk en Soestdijk, waarvoor Roman tekeningen leverde.¹²⁷ Des Marets genoot de gunst van de stadhouder, te zien aan de in belang en invloed stijgende functies die hij vanaf de jaren 1680 vervulde. In 1685 werd hij benoemd tot controleur van de stadhouderlijke huizen en tuinen, in 1687 ook tot hofbibliothecaris en in 1690 tot ‘Intendant van Z.M. buitenhuizen en gebouwen’. Deze functie werd in 1692 gecombineerd met die van controleur-generaal van de hofhouding, waarop Des Marets zich nu ‘directeur-generaal van de hofhouding en Z.M. gebouwen’ mocht noemen. De veranderende organisatie reflecteert ook de groeiende status van de stadhouderkoning en de daarmee toenemende vraag naar meer controle op zijn vele bouwprojecten.

Deze mensen, verantwoordelijk voor de vormgeving van de interieurs,

waren door familiebanden verder verbonden. Voorts trof dit gezelschap elkaar in de Waalse kerk te Den Haag, waar ook Courtonne lid van was, en bij het Haagse schildersgenootschap *Pictura* – waar hij geen lid van werd.

Vanaf 1702 had de hoforganisatie van de Friese Nassaus een heel ander karakter dan die tijdens de regering van Willem III. Hoewel de organisatie in grote lijnen dezelfde structuur kende als die van het hof van Willem III en andere prinselijke Europese hoven, was het met zo'n tachtig functionarissen een stuk kleiner dan het tweehonderdkoppige hof van de stadhouder-koning. Op het gebied van onderhoud aan huizen en interieurs werd er ingekrompen: er waren nog wel een architect en hofschilder in dienst, maar geen voltijds kamerbeheer of bibliothecaris meer.

Zolang er geen akkoord werd bereikt over de nalatenschap van Willem III, voerde de Nassause Domeinraad het beheer over de goederen en daarmee de huizen. Een aantal functionarissen bleef in eerste instantie aan: De Brun bleef in dienst als controleur, terwijl Courtonne en de Haagse familie Dier werden ingezet bij het opstellen van inventarissen en het transport van meubelen. Wanneer Courtonne ontheven werd van zijn functie als tapiissier is niet bekend, maar waarschijnlijk was dat vrij snel: na 1703 komt hij niet meer voor in de ordonnanties als hoftapiissier. Hij zou echter nog wel in beeld blijven als leverancier van de Friese Oranjes.

Daniel Des Marets was al vóór 1700 met pensioen gegaan en niet vervangen. Aan het Friese hof had de opperhofmeester het beheer over de verblijven en hun inrichting. Sinds 1701 was Wolf Diederik baron van Verschuier (1676-1737) met deze functie bekleed. Van Verschuier was een militair afkomstig uit Hessen. Volgens een ongedateerde instructie van Johan Willem Friso diende de opperhofmeester toezicht te houden op 'onze kamer, guardarobe en meubelen'.¹²⁸ Van Verschuier gaf leiding aan de conciërges en kamerdienaars. De architect, inspecteur der gebouwen en hoveniers waren verantwoording aan hem schuldig. De opperhofmeester kreeg zijn instructies bij het dagelijkse 'coucher' en 'lever' van de stadhouder, en vergezelde de stadhouder dan ook op reis.

Opdrachten aan ambachtslieden werden direct gegeven door de opperhofmeester. Voor het reguliere onderhoud werd er in Friesland gebruikgemaakt van een aantal vaste kamerbeheerders, die geen vaste aanstelling hadden. Dat was tussen 1711-1719 de behanger Hendrik Salix, opgevolgd door 'Angelade' in 1719-1720 en 'Pothoven' in 1724, allen te Leeuwarden. Salix kreeg in 1714 eenmaal betaald voor het 'behangen van ledikanten', maar gezien het lage bedrag (f 63,-) en de grote betalingen aan Courtonne in datzelfde jaar, zal het eerder gaan om het neerzetten van in Den Haag vervaardigde meubelen, of onderhoud.¹²⁹ Mogelijk bracht Salix het geborduurd ledikantbehangsels aan dat Maria Louisa via de koopvrouw Dumest te Lille in Parijs had laten maken.¹³⁰ De Friese stadhouders deden overigens maar sporadisch aankopen in het

buitenland. In 1679 liet Henriette Amalia een draagstoel maken te Parijs, ‘faites dans Louvre par l’ouvrier du roy’, en ze bestelde stoffen en vier stukken tapijt bij Franse kooplieden.¹³¹ Onderhoud en kleine aankopen werden dus lokaal gedaan, terwijl men voor de grotere aankopen naar Den Haag en Amsterdam, en soms Parijs ging.

2.3.2 De leveranties van Courtonne

Net als De Bruyn was Courtonne, buiten de werkzaamheden genoemd in zijn contract, zeer actief voor de stadhouder. In tegenstelling tot zijn voorganger leverde hij voornamelijk stoffen, en meubelen die hij zelf vervaardigde. Van juni tot oktober 1696 was hij actief voor Het Loo en ‘Den Haag’. Met ‘Den Haag’ kon zowel het Stadhouderskwartier op het Binnenhof bedoeld zijn, als het Oude hof in het Noordeinde of het ‘Huis aan de Singel’, waar Bentinck in 1690 gelogeerd was.¹³² Courtonne kreeg f 4.065,19,00 betaald voor ‘inkoop en fourneren van stoffen’, en het opmaken hiervan.¹³³

De volgende betaling aan Courtonne betrof leveranties voor Dieren, het kasteel te Breda, huis Honselaarsdijk en nogmaals Het Loo, van juni 1696 tot juli 1697. Courtonne leverde verschillende meubelen die hij zelf maakte, voor f 2.524,-. In 1697 volgde nog een kleine rekening voor reis- en verteerkosten (f 88,13,-).¹³⁴ Begin 1698 volgde een grote aankoop van damasten stoffen voor Het Loo. De verschillende rekeningen beliepen f 4.501,11,0 en werden geattesteerd door Des Marets.¹³⁵ Vervolgens deed Courtonne meerdere grote aankopen. Waaruit deze bestonden, werd niet duidelijk voor de commissarissen van de raad en rekenkamer. Zij vonden evenwel goed, ‘dat de commissarissen van Z.M. tresorie aan den tapissier Courton zullen mogen betalen de somma van 3.000 gulden in mindering van hetgeen dezen vanwege Z.M. competeert, terwijl wij verder niets naders vernemen omtrent de werkzaamheden zelve’.¹³⁶ Op 26 februari 1699 kreeg de ledikantmaker zelfs f 5.074,12,- betaald. Twee posten van 600 en 300 gulden werden echter afgewezen. Bovendien kreeg Courtonne de waarschuwing dat ‘deze zelf geen leverantie van stoffen of anderszins in de toekomst meer zal mogen doen zonder speciale schriftelijke orders van Z.M., hetgeen hem ook in den raad is aangezegd, op straffe dat geen ordonantieën van betaling meer aan hem zullen worden gegeven, wanneer hij hiermede in strijd handelt’.¹³⁷ Op 9 juli volgde alweer een betaling van f 3.000,- die niet nader gespecificeerd werd,¹³⁸ en eind 1699 betaalde de raad hem zelfs f 6.000,- ‘van de lijst van schulden, door dezen overgeleverd, omtrent den inhoud van welke wij verder niets vernemen’.¹³⁹ Ondanks de waarschuwingen bleef de kamerbeheerder dus leveren en betaald krijgen. In 1699 kreeg Courtonne ten slotte een klein bedrag betaald (f 34,-) ‘voor hetgeen deze heeft verdiend in de Franse Comedie’.¹⁴⁰ Bedoeld werd de pikeurschool te Den Haag, waar de ‘Franse Comedianten van de Koning van Groot-Brittanniën’ gewoonlijk optraden en de koning een eigen loge had.¹⁴¹ Wellicht was daar aankleding voor nodig.

De betalingen gedaan in en over het jaar 1700 geven niet veel informatie over de geleverde waren. De eerste betreft f 9.000,-, 'in mindering van hetgeen deze ten lasten van Z.M. te pretenderen [heeft]'.¹⁴² De volgende is f 5.425,- voor leverantie en arbeidsloon in 1700, 'bedragende na gedane reductie het bovenstaande bedrag'.¹⁴³ In 1701 krijgt Courtonne f 2.850,- voor materialen en arbeidsloon verricht tussen mei en november, voor 'Z.M. kamers' te Breda, Dieren, Soestdijk en de Cruytbergh.¹⁴⁴ Daar komt dat jaar nog f 4.111,14,- bij voor leveranties voor Honselaarsdijk, het Binnenhof en Het Loo, en nog eens f 4.024,5,- voor niet nader genoemde verblijven.¹⁴⁵

Hoewel bovenstaande bedragen hoog zijn, moet niet vergeten worden dat het grootste deel daarvan opging aan materiaalkosten. Wat de winstmarge voor Courtonne is geweest, is moeilijk vast te stellen. De maakkosten van een bed bedroegen ongeveer 10% van de totaalprijs. Als we dat percentage aanhouden over het totale bedrag, zou dat betekenen dat Courtonne zo'n f 5.400,- verdiende op de koninklijke opdrachten. Daarboven ontving hij waarschijnlijk nog een percentage van de door hem geleverde stoffen.

Uit bovenstaande betalingen alleen valt nauwelijks af te leiden wat voor stoffen Courtonne leverde of wat voor meubelen hij precies vervaardigde. Een vergelijking met de inventarissen van de Oranjeverblijven biedt meer inzicht. Voor het Stadhouderskwartier op het Binnenhof zijn er twee inventarissen te vinden: één uit 1632 en één uit 1700. De eerste inventaris omvat nog niet de vele aankopen die Frederik Hendrik en Amalia in de jaren 1632-1634 deden voor de inrichting van de in 1632 gereed gekomen nieuwe vleugel. Het is daarmee lastig vast te stellen welke van de nieuwe meubelen, genoemd in de inventaris van 1700, aankopen van Willem III zijn, dan wel van zijn voorgangers.

In het algemeen kunnen we aannemen dat nieuwe meubelen allereerst bestemd waren voor de vertrekken van de koning zelf, of voor de representatieve ontvangstruimten. Voor Breda, Dieren, Soestdijk en de Kruidberg zijn er inventarissen uit 1696, die na het overlijden van Willem in 1702 werden bijgewerkt. De vroegste boedelinventaris van Het Loo dateert van 1713, toen men bezig was de nalatenschap van Willem III te verdelen. Een aantal meubelen was toen al weggehaald. Desondanks geeft de inventaris een beeld van de laatste inrichting onder de stadhouder-koning.¹⁴⁶ Aan de hand hiervan kunnen twee series leveranties nader bekeken worden: de damasten die Courtonne in 1698 leverde voor Het Loo, en zijn werkzaamheden voor de 'koningskamers' in de verschillende verblijven in 1700-1701.

2.3.3 Damast voor Het Loo

Damast was eind zeventiende eeuw de meest kostbare en gezochte stof, samen met Genuëes fluweel. De rijkste damasten werden in Italië vervaardigd. De stof werd uitsluitend gebruikt voor de vertrekken van de koning zelf, de

staatsievertrekken en die van zijn hoogste functionarissen. Andere hovelingen hadden de kamers behangen met moiré, grein, of laken. De vraag naar damasten was blijkbaar zo groot, dat de koning moeite had in Engeland dergelijke stoffen te vinden. Op 2 mei 1698 schreef Willem namelijk aan Bentinck, die zich als ambassadeur te Parijs bevond: 'L'on ne peut point trouver icy des beau damas pour les ameublemens; si vous en poves trouve à Paris, il faudroit faire acheter aussi bien que quelque beau brocarts ou brocatets comme l'on le nomme, et puis je fairois faire icy ou en Hollande les ameublemens, n'estent pas bien déterminé pour quels de mes maisons je le destinerois.'¹⁴⁷ Bentinck antwoordde op 17 mei: 'Je me trouve un peu embarrassé pour le damas; il n'y en a pas de beau ni véritablement Italien, et rien que de cramosis, point du tout de deux couleurs, et encore sont ils plus chers qu'en Angleterre ou en Hollande. J'en ay été chercher avec Mr. d'Odijs qui est comme moy de sentiment que V.Mte. feroit mieux d'en faire acheter en Angleterre; [...] Je n'ay pas vu non plus de beaux brocatels ou étoffes à fleurs pour meubles, mais dès que j'auray les mains un peu libres et que je seray débarrassé de toutes autres choses, j'en chercheray encore. Comme il se vent plus des meubles qu'il ne s'en fait de nouveaux, les marchands ne sont pas fournis de ces sortes d'étoffes.'¹⁴⁸ Willem, niet tevreden met dit antwoord, schreef daarop (22 mei): 'A l'égard des emplaits vous y faites comme vous jugeres bon; il faut pourtant que je vous dise qu'il n'y (a) point de beau damas icy à présent; je ne sçai si aux goublains l'on fait encore de belle tapiseries; vous en pouries vous en informe'.

Ondanks Bentinck's tegenwerpingen kocht de koning damast ter waarde van f 2581,10,0 én een ledikant in Parijs. Een verdere beschrijving van dit meubel ontbreekt helaas, maar begin november 1698 bracht de leverancier het ledikant naar de Republiek en kreeg f 1.500,- betaald.¹⁴⁹ In december 1698 werd aan Bentinck 'en andere personen' nog betaald voor inkoop 'van meubelen als anders ten dienste van sijne Majts: hujsen in de Nederlanden', voor maar liefst f 31.161,18,0.¹⁵⁰ Daaronder was damast ter waarde van f 10.000,- gekocht via de Amsterdamse bankier George Clifford (1657-1727).¹⁵¹

Courtonne was dus niet de enige die damast leverde aan de stadhouder, maar had daar wel een groot aandeel in.¹⁵² Al deze damasten waren bestemd voor de nieuwe vleugels op Het Loo. Hieronder bevond zich ongetwijfeld het karmozijnrood damast voor de slaapkamer van de koning.¹⁵³ De wanden waren hiermee behangen en hadden festoenen van gouden passementen. Het ledikant was bekleed met hetzelfde damast, en versierd met 'festoenen, franjen en looffwerk met dito passement'. Het zitmeubilair bestond uit twee armstoelen en zes taboeretten van notenhout, met dezelfde stof en breed passement. De glasgordijnen waren mogelijk wit in plaats van rood, en hadden rabatten met gouden franje en festoenen.

Aangezien rood de moeilijkste kleur was om te vervaardigden, was ze

daarmee de kostbaarste. Rode stof werd van oudsher dan ook gelijk gesteld met rijkdom en macht. In Versailles hadden rond 1700 nagenoeg alle statievertrekken rode ameublementen, versierd met goud en zilver passement.¹⁵⁴ Ook Willem volgde deze mode: de nieuwe statievertrekken op Hampton Court Palace werden geheel met rood bekleed meubilair aangekleed. Op Het Loo waren verder rode damasten behangsels te vinden in de kamer bestemd voor de heer Ouwerkerk, in de slaapkamer van de heer Sidney (rood en *feuille morte*, met witte en rode campanen), en een ledikant 'beneden aen de stal'. De 'nieuwe kamer naast de (schilderijen) galerij' was behangen met Italiaans damast, in 'musquesenrode' kleur. Het behangsel had groene banden voorzien van groene zijde campanen. De glasgordijnen en zitmeubelen waren soortgelijk gestoffeerd. Het 'rood en paers damast' in het kabinet bij de oude koninklijke slaapkamer was ook nieuw. Waarschijnlijk moet bij de laatste drie behangsels gedacht worden aan alternerende banden, of aan het damast 'de deux couleurs' dat Bentinck vermeldt. Blijkbaar was dit modieuzer was dan het in Versailles alom tegenwoordige *cramoisie*. Zo staat bij de kamer van Van Odijk te Breda aangetekend dat Courtonne het ledikantbehangsel van rood damast diende te vervangen door een eveneens rood damasten behangsel, maar dan met banden van een andere stof, in groen en geel.¹⁵⁵ Willem volgde dus niet geheel de Franse mode.

In het nieuwe kwartier op Het Loo waren verder damasten behangsels te vinden in de schilderijenkamer (groen) en in het privé-kabinet (Indiaans, op rood). In de kamer van de nieuwe favoriet Keppel stond een blauw damast ledikant, in die van de prins de Vaudemont een van groen damast. Zijn kabinet had 'maer een stuck' blauw damast. Hiermee is het iets duidelijker geworden wat voor soort damast werd aangekocht, maar helaas niet welke specifiek door Courtonne werden geleverd. Ongetwijfeld had hij wel een groot aandeel in de verwerking van de stoffen.

2.3.4 De vertrekken van de koning-stadhouder

De werkzaamheden die Courtonne in 1701 uitvoerde voor 'Z.M. kamers' in andere verblijven dan Het Loo vallen beter te duiden. Op 28 november bracht Courtonne een moiré behangsel aan in de koninklijke slaapkamer op de Kruidberg, met een 'geknopte campan van verscheyde couleur'. In Breda werd de kleine garderobe bij de koninklijke slaapkamer veranderd in een kabinet. Het oude behangsel van 'vier stucken wit geblond satijn' werd daarop afgehaald en 'ergens anders in Den Haag' herplaatst.¹⁵⁶

Courtonne ondervond concurrentie uit Engeland bij zijn werkzaamheden. Vooral voor Dieren en Het Loo werden Engelse meubelen overgebracht. Daaronder waren ook ledikanten. Constantijn Huygens jr. noteerde in zijn journaal dat hij in 1693 '5 à 6 damaste ledikante, uyt Engeland gekomen' op Het Loo had gezien, in Mary's nieuwe vertrekken.¹⁵⁷ Terwijl in Engeland de behangers Richard Bealing en Frances Lapière vele opdrachten tot ledikanten

kregen, is er in de Republiek maar bewijs voor één leverantie van een ledikant door Courtonne. Dit meubel, bestemd voor de koninklijke slaapkamer te Dieren, wordt in de inventaris namelijk beschreven als: ‘al nieuw, door M. Courtonne gemaakt’.¹⁵⁸ Het ledikant was behangen met blauw (bleumorant) damast met ‘campane’. Uit latere beschrijvingen blijkt dat de gordijnen met goudkleurige stof gedoubleerd waren en opengewerkt passement (crépine) hadden in blauw en goud. De sprei was van hetzelfde blauwe damast gemaakt. Het bed bestond uit een matras en een hoofdpeluw van witte satijn, twee witte bombazijnen matrassen en twee Japanse dekens. Het ledikant stond op een Indiaanse mat en had een hoes van blauw armozijn.

Alhoewel niet expliciet vermeld in de inventaris, is het aannemelijk dat Courtonne ook het overige textiel tot deze kamer vervaardigde. De twee glasgordijnen, de wandbespanning en de bekleding van de zitmeubelen en het haardscherf waren namelijk van hetzelfde damast gemaakt als het ledikantbehangsel. De zitmeubelen bestonden uit twee armstoelen, acht taboeretten en een ‘Hollandse armstoel met een kussentje’, alle van notenhout, met hoezen van taffetas. Waar Courtonne het houtwerk betrok, en wie de stoelen vervaardigde, blijft onbekend. Verder bevonden zich in deze kamer een ingelegde tafel met gouden rand, een spiegel en twee gueridons, op dezelfde wijze, twee zilveren blakers voor de schoorsteen, een schrijftafeltje, een haardstel, drie schilderijen en een horloge. Na het overlijden van Willem III werd deze suite naar Leeuwarden gezonden, met uitzondering van de schilderijen en het horloge. Denkbaar is dit hetzelfde ensemble als dat wat in de inventaris van Henriette Amalia omschreven werd als: ‘Een blauw fluweelen ledikant met gouden tissu gedoubleert met daartoe behorig kaamerbehangsel, portiers en stoelen, van wijlen Zijne Kon. Maj:t van Groot Brittannien ons toe gesonden’.¹⁵⁹ Portièren – deurbekleding bestaande uit een kap met gordijn(en) – maakten dus ook deel uit van de behangsels. Henriette Amalia nam het ameublement later mee naar paleis Oranienstein, waar het ledikant ten tijde van haar overlijden in 1726 in de slaapkamer van haar schoonzoon stond, de vorst van Dillenburg.¹⁶⁰

2.3.5 Leveranties aan de Nassaus na 1702

Na het overlijden van de stadhouder bleven veel functionarissen, belast met de zorg voor de huizen, gewoon aan. Daaronder was ook Courtonne, die f 200,- betaald kreeg om zich in de rouw te steken.¹⁶¹ Zolang het onduidelijk was aan wie de huizen en hun inhoud toekwamen, werden er eerst inventarissen van gemaakt en de inhoud verzegeld. De conciërges kregen de opdracht om dit samen met Courtonne uit te voeren. Toen duidelijk werd dat de erfeniskwestie zich lang zou voortslepen, zette de Domeinraad het onderhoud voort, uit vrees dat de meubelen anders schade zouden oplopen.

Dat belette de erfgenamen er niet van beslag te leggen op een aantal

meubelen. Zo verdween de eerder genoemde tapijtserie van Sint Reynuyt (p. 87) naar Pruise'.¹⁶² Courtonne's laatst gedocumenteerde rekening voor de Domeinraad betrof het afnemen en inpakken van meubelen die naar Friesland en Pruisen gebracht moesten worden, in oktober en november 1703 (f 160,16,-).¹⁶³ Uit een brief van Marot aan prins Johan Willem Friso, blijkt dat Courtonne nog in 1709 betrokken was bij de paleizen. Marot schrijft dat de controleur De Brun samen met de kamerbehangen naar Den Haag, Het Loo en Breda reisde om daar de door de prins aangewezen meubelen in te pakken voor transport naar Leeuwarden.¹⁶⁴

Courtonne was in deze jaren ook anderzijds actief voor de Friese stadhouders. In verband met een te verwijderen wandtapijt uit de grote zaal op het Stadhouderslijk hof te Leeuwarden, schreef Marot op 19 juni 1709 aan Johan Willem Friso: 'donc il est bon que Courtonne y prene garde pour profiter d'une tenture'. Toen Marot op zijn brieven geen antwoord kreeg van de prins, wendde hij zich tot diens moeder, Henriette Amalia.¹⁶⁵ Inderdaad gaf ook zij opdrachten aan Courtonne, want in 1715 verklaarde zij hem nog f 1.000,- schuldig te zijn.¹⁶⁶ Het is mogelijk dat hieronder leveranties waren voor haar paleis Oranienstein, dat in de jaren 1707-1709 door Marot verbouwd werd, of voor het huwelijk in 1708 van Sophia Hedwig van Nassau-Dietz met Karel Leopold, hertog van Mecklenburg-Schwerin (1678-1747). Marot ontwierp een ledikant voor Sophia Hedwig, dat hij afbeeldde in de prentserie 'Nouveau Liure de Licts'.¹⁶⁷ [afb. 2.7] Het is waarschijnlijk dat Courtonne dit ledikant leverde. Na het overlijden van Johan Willem Friso in 1711 stond er nog een schuld uit bij Courtonne van f 10.576,17,-, terwijl er geen andere kamerbehangen op de schuldenlijst voorkomen.¹⁶⁸ In de jaren 1709-1712 declareerde Courtonne bovendien maar liefst f 5.788,77,0 bij zijn echtgenote, Maria Louise.¹⁶⁹ Daarvoor leverde hij onder andere twee stukken blauw damast ter waarde van f 260,-. In 1718 kocht Maria Louise goederen bij hem ter waarde van f 400,- en in 1719 nog behangsels en ledikanten voor f 472,19,0. Na 1719 komt Courtonne niet meer voor in de rekeningen van de Nassaus. De familie Dier neemt dan de rol van hoftapisser over, zoals we in het volgende hoofdstuk zullen zien.

2.3.6 De particuliere klantenkring na 1702

Toen Willem III overleed was Courtonne 37 jaar oud. Volgens de koopmansboekjes was hij nog werkzaam tot 1732 – hij had dus nog de helft van zijn loopbaan voor de boeg.¹⁷⁰ Buiten de Friese stadhouders zijn na 1702 tot nu toe maar twee andere klanten van hem bekend: de echtparen De Jonge van Ellemet en Torck. Ook na 1702 bestond zijn klantenkring dus uit de meest vermogende opdrachtgevers. Het ligt in de lijn der verwachting dat andere klanten gezocht moeten worden onder de opdrachtgevers van Marot en Roman na 1702. Nieuwe gegevens die dit bevestigen, zijn tot nu toe niet gevonden.

In 1705 lieten de schatrijke koopman en regent Cornelis de Jonge van Ellemeet (1646-1721) en zijn vrouw Maria Oyens (1647-1732) een nieuw huis bouwen te Rotterdam door Jacob Roman. In de jaren daarop bestelde Maria vele nieuwe meubelen voor het huis, die ze optekende in bewaard gebleven kasboekjes. Zij liet een bestaand ledikant, duidelijk het rijkste dat zij bezat, vermaken door onder andere Courtonne. Het ledikant had een violet behangsel met gele voering en geborduurde randen, die nu langer moest worden gemaakt. Daartoe werd van de 14 banden het borduurwerk opgehoogd door 'Mary de stecktsers'. De voering werd opnieuw geleverd te Delft en Maria kocht zelf een stuk geel armozijn. Courtonne voerde het vermaakwerk uit. Daartoe leverde hij 34,5 el nieuw Engels violet moor en twee soorten passement: een kleinere soort en een grotere met pluïjes. Dit paste bij de bestaande grote franje met pluïjes, die hergebruikt werd. Courtonne liet nieuw snijwerk uitvoeren, ongetwijfeld voor een hoofdbord en kroonlijst. De 'trangel' [waarschijnlijk 'tringle', d.w.z. de roede] werd ook vermaakt.¹⁷¹

Courtonne versneed bij de werkzaamheden per abuis de spreij. Er moest toen een nieuwe gemaakt worden, en de kosten van het daartoe benodigde armozijn werden op zijn rekening ingehouden. Het is echter mogelijk dat Courtonne de spreij expres versneed, om extra stof te verkrijgen benodigd voor het vermaken van de gordijnen. Een zeldzame brief van een behanger Thomas Stretch uit 1680 aan de Countess of Exeter bespreekt de mogelijkheden tot het wijzigen van een vergelijkbaar ledikantbehangsel in detail, en noemt het verhogen van het borduurwerk en het eventueel gebruiken van de spreij om de gordijnen mee te verlengen:

'I have taken consideration of the net [?] bed: which I finde cannot possible be alltered according to her Hon.bles desire: for that work of the vallons: whish I find the frence to be set: on: is no more than what will make the curtains but 4 inches longer: whish if it should be cut of would not be fit to get on ye top of the Curtins by reason that there would be but halfe sum quarter flowers: besides ye inequality of ye meeting of the flowers & collers wich would make it look very ill: **as for ye cuting of ye Counterpont yt cannot be suposed to be fit to lengthen out ye curtins: be cause it is the same quilted tabby that the lineing of ye bed is on:** so yt if her Hone will be pleasd: to have it alltered the embroidery yt is now on ye curtins must be made longer by som addition of ye same work: which must be new & workt into it.'¹⁷²

Ook hier was de oplossing om de gordijnen te verlengen door nieuw borduurwerk toe te voegen.

Overigens kocht Maria tussen 1686-1709 maar liefst twaalf ledikanten en bedbehangsels. Het duurste ledikant kostte f 2400,- en was behangen met groen fluweel en rood/witte kaffa banden, het goedkoopste à f 20,- was behangen met

gedrukt saai.¹⁷³ De andere ledikanten hadden behangsels van damast, changeant, gedrukt katoen, ongebleekt linnen, crêpe en kroonsaai. Helaas is niet bekend bij wie ze de ledikanten kocht. Dit toont wel dat er ook in de welgestelde huishoudens een grote variëteit was aan bedbehangsels, in stof, kleur en prijsklasse. Het behangsel dat Courtonne leverde, behoorde tot de top hiervan.

2.4 Casus: Het ledikant van Kasteel Rosendaël

De andere bekende particuliere opdrachtgevers van Courtonne zijn Petronella Willemina van Hoorn (1698-1764) en haar eerste man, Jan Trip de jonge (1691-1721). In 1716 betaalden zij hem het enorme bedrag van f 1.722,6,- 'voor onkosten van een ledikant in Den Haag gemaakt'.¹⁷⁴ Dat waren niet de enige onkosten aan het ledikant. Nicolas Fourcade kreeg f 1.530,- betaald, en nog eens f 28,- voor 2 el satijn. Fourcade was net als Courtonne Hugenoot en waarschijnlijk een stoffenhandelaar.¹⁷⁵ De Haagse schrijnwerker Marten van den Berg ontving f 314,-.¹⁷⁶ De totale kosten kwamen op f 3.594,6,-, wat uitzonderlijk hoog is voor een ledikant. Mogelijk ging het dan ook om een heel slaapkamerameublement, inclusief stoelen, glasgordijnen en portières. In 1716 verwachtte het echtpaar Trip-Van Hoorn hun eerste kind én kochten zij de buitenplaats Beeckesteijn te Velsen. Mogelijk werd het ledikant dus gekocht als kraambed of voor de inrichting van Beeckesteijn.

Na het overlijden van haar eerste echtgenoot hertrouwde Petronella in 1722 met Lubbert Adolf Torck (1687-1758), heer van Rosendaël. Petronella bleef klant bij Courtonne. In 1723 betaalde zij hem voor werk voor zichzelf (f 637,-) en haar tweede echtgenoot (f 657,-).¹⁷⁷ De families Trip en Torck kochten tussen 1716-1730 nog meer ledikanten, zo blijkt uit hun kasboeken, onder andere bij Joseph Hewlate in Amsterdam, en Matthijs Thibout in Den Haag.¹⁷⁸ Tussen 1724-1726 spendeerde het echtpaar Torck vervolgens een grote som aan de verbouwing en herinrichting van kasteel Rosendaël.

Op het kasteel bleef een ledikant bewaard dat in het eerste kwart van de achttiende eeuw gedateerd wordt. Het bevindt zich sinds 1950 in het Rijksmuseum (inv.nr. BK-1958-20). [afb. 2.23] Dit ledikant heeft gordijnen en buitenvallen van banen geschoren, gebloemd fluweel afgewisseld met banen bruin fluweel, een hoofdbord, hemel en binnenvallen bekleed met gele zijde en blauw passement, en een kroonlijst bekleed met bruin fluweel en nieuw geel passement. In de inventaris van het kasteel uit 1764, opgemaakt na het overlijden van Petronella, wordt inderdaad een ledikant omschreven als '1 ledikant behange met geschoore gebloemt fluweel, met een hoes van soes daarom heen hangende, met bed, 2 matrassen, peuleuw, en 4 grote en 2 kleine kussens daartoe behorende, met een oostindische geborduurde deken, een spreij van wit satijn met blauwe en silvere blomme geborduurd,

ook een oostindisch kleedie daar over leggende.’¹⁷⁹ Dit is het enige ledikant in de inventaris met gordijnen van fluweel. De beschrijving komt goed overeen met het meubel in het Rijksmuseum, dat de kussens en beschermhoes mist maar inderdaad een bijbehorende geborduurde spreij van gele Chinese satijn heeft. [afb. 2.26]

Dit is waarschijnlijk niet het ledikant dat Courtonne leverde. Het belangrijkste argument daartoe is dat het fluweel van de gordijnen in patroon en kleur sterk overeenkomt met het fluweel op een ledikant uit ca. 1685 dat zich nu in Kensington Palace bevindt. [afb. 2.27-2.29] Dat zou in 1716 al erg verouderd zijn en niet meer op een nieuw ledikant gebruikt worden. Hoewel dergelijk geschoren fluweel in meerkleurige bloemmotieven tot in de jaren 1710 populair bleef, lijkt het waarschijnlijker dat het ‘Rosendaelbed’ voor de voorgaande bewoners van kasteel Rosendael gemaakt is: Jan en Janne Margriete van Arnhem, de oom en tante van Lubbert Adolf Torck.

Bovenstaande laat al zien dat de bespreking van historische ledikanten problematisch is. Het Rosendaelbed behoort tot een kleine groep ledikanten uit het begin van de achttiende eeuw die in Nederland bewaard wordt. Hieronder zijn het ledikant uit de Menkamaborg (ca. 1715), het ledikant van Eerde in het Rijksmuseum, de ledikanten op de kastelen Amerongen, Heeswijk, Cannenburgh en Twickel. De twee achttiende-eeuwse ledikanten op Paleis Het Loo zijn latere aankopen uit Engels bezit.¹⁸⁰ Van geen van deze ledikanten is de maker bekend, en documentatie uit de tijd van hun ontstaan ontbreekt. Hoewel deze rijke meubelen lang bewaard werden als erfstuk, en de kostbare stoffen ook decennia later nog gewaardeerd werden, waren ze wel aan onderhoud en wijzigingen onderhevig. Een bijkomende moeilijkheid voor de onderzoeker is dat er eind negentiende eeuw een herwaardering van oudere ledikanten plaatsvond, en het blijktbaar in de mode kwam bij adellijke families om dergelijke meubels weer op te knappen en te plaatsen. Dit gebeurde bij de ledikanten bewaard in kasteel Amerongen en kasteel Heeswijk. Het eerste werd rond 1880 in sterke mate gewijzigd door een behanger, het tweede werd eind negentiende eeuw aangekocht voor het kasteel. In hoeverre de stoffering hiervan origineel is, is lastig na te gaan.

Als voorbeeld is het Rosendaelbed op zichzelf interessant om te bestuderen. Het is, voornamelijk door de stof, het oudste ledikant dat we uit de periode 1680-1730 kennen in Nederland – de tijd waarin Courtonne actief was. Hieronder wordt op een aantal onderdelen nader ingegaan: de stof, het hoofdbord en de hemel.

2.4.1 Het ‘Rosendaelbed’ nader bekeken

Het huidige ledikant

Het ledikant meet 360 x 195 x 225 cm. Het was bedoeld om met het hoofdeinde tegen de muur geplaatst te worden. De vier stijlen, het hoofdbord en de hemel zijn van grenenhout, de bedbodem is nieuw. Het hoofdbord bestaat uit kunstig snijwerk in voluten en is belegd met crèmekleurige zijde en papier. Het snijwerk is op de randen belegd met passement in de vorm van een donkerblauw band, in vier verschillende breedtes. In het passement van het hoofdbord zit een ruitmotief. De achterwand wordt gevormd door een nieuw behangsel van gele zijde en twee losse vallen aan weerszijden. Hier ontbreken elementen, wat te zien is aan sporen op het hoofdeinde: mogelijk had dit nog een pilaster erboven. [afb. 2.23-2.25]

De hemel is net als het hoofdbord belegd met een crème satijn en blauw passement. De hemel kent vier ‘verdiepingen’ met ieder een geometrisch patroon met krullen. De opzetstukken van de hemel vormen een kroonlijst die licht overkuift. Deze is bekleed met bruin fluweel afgezet met geel passement in twee breedtes. Ook dit passement heeft deels een ruitmotief – deels is het een modern effen passement. Aan de hemel hangen drie buitenvallen van het gebloemd fluweel. Zij zijn gevoerd met een donkerblauwe stof met ingedrukt patroon. Wanneer men in het bed ligt, kijkt men hier tegenaan. De binnenvallen zijn van crème satijn met blauw passement. Het ledikant heeft twee grotere (297 x 287 cm) en twee kleinere gordijnen (297 x 126 cm). De grotere gordijnen hebben vijf alternerende banden van het gebloemd en het effen bruin fluweel. Voor de banden met gebloemd fluweel is alleen het middendeel van drie banen stof gebruikt, wat een groot stofverlies inhoudt. De kleinere gordijnen bestaan uit drie banen fluweel: een band gebloemd fluweel zonder de buitenranden, een band bruin fluweel en een halve baan gebloemd fluweel.¹⁸¹ De gordijnen zijn met ringen opgehangen aan roeden die schuil gaan tussen de binnen- en buitenvallen. De buitenvallen zijn van het gebloemd fluweel, de binnenvallen van crèmekleurige zijde met blauw passement. De poten gaan schuil achter drie lambrekijns van het gebloemd fluweel. In het bed liggen een rolkussen en een matras, die nieuw gevoerd zijn. Daarover liggen twee spreien: een van effen gele zijde met afhangende zijden en een van Chinese zijde met borduurwerk.

Niet alle onderdelen van het ledikant hebben de tand des tijds goed weerstaan. In ieder geval ontbreken de zes losse kussens, de deken, een tweede matras, het kleed waar het ledikant op stond en de beschermhoes ‘van soes’ die in de inventaris genoemd worden. Het fluweel is grotendeels vershoten en versleten: delen van het patroon zijn verdwenen. De bijbehorende Chinese spreij wordt in 1764 als wit van kleur beschreven, maar lijkt nu meer geel. Ook de andere zijden delen zijn crèmekleurig. Bij de restauratie in de jaren 1980 zijn een aantal onderdelen vernieuwd en hersteld. Dat is ten eerste de stof

voor de achterwand en de effen spreij. De gordijnen zijn opnieuw gevoerd en van nieuw, effen crèmekleurig passement voorzien. Waarschijnlijk was dit oorspronkelijke passement met een ruitmotief erin geweven, zoals op de opzetstukken nog te zien is. Het is de vraag of we ons alle crèmekleurige nieuwe delen niet wit moeten voorstellen. Ook de vallen van fluweel zijn van nieuw passement voorzien. Het bruine fluweel van de kroonlijst lijkt donkerder en nieuwer dan dat van de gordijnen en vallen. Op het hoofdbord valt op dat sommige passementen doorlopen over de achterkant, iets wat niet gebruikelijk was. Materialen waren kostbaar en werden gewoonlijk zo spaarzaam mogelijk aangebracht.

De eerste verschijningsvorm: ‘Genoa velvet’

Het oudste deel van dit ledikant is het gebloemd fluweel. Het is een geciseleerd fluweel in de kleuren blauw, wijnrood, geel en zalmroze. Het fond is geheel versleten maar was waarschijnlijk van wit satijn. Het zogenoemde ‘jardinière’ patroon bestaat uit uit elkaar spruitende bloem- en bladmotieven: symmetrische acanthusbladeren eindigend in voluten, met lichtere en gestippelde contouren en kleine geschaakte velden ertussen. Genua was het bekendste productiecentrum van dit type fluweel, alhoewel ook in andere Noord-Italiaanse steden soortgelijke stoffen werden geproduceerd. Het rijkste type van deze stof had nog zilver in de satijnen ondergrond verwerkt – dat lijkt hier niet het geval.¹⁸² Willem III kocht regelmatig ‘Genoa velvet’ voor zijn paleizen. Zo leverde Isaac Tully and Comp. in 1696 ‘220 yards rich Genoa velvet’ voor Willems staatsledikant in Windsor.¹⁸³

Geciseleerd fluweel met patronen van kleurrijke bloemenranken op een lichte ondergrond was vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw tot in ieder geval de jaren 1710 in de mode door heel Europa. Die lange periode maakt ze lastig te dateren. Een vergelijking van de gordijnen van het Rosendaelbed met andere voorbeelden van ‘jardinière’ fluweel, doet vermoeden dat de stof vóór 1700 gedateerd moet worden.¹⁸⁴ Dat maakt een datering in de tijd van Jan en Janne Margriete van Arnhem waarschijnlijker. Helaas bleven van het echtpaar Van Arnhem geen kasboeken bewaard. Wel is bekend dat zij in november 1692 een reis maakten naar Engeland om Willem III en Mary te bezoeken. Zij keerden daarvan ‘overladen van gunstbewijzen en geschenken van die beyde hooghoflijke majesteiten ... op Rosendael terug’, aldus een contemporair gedicht.¹⁸⁵ Het is waarschijnlijker dat het echtpaar Van Arnhem de stof zelf kocht tijdens hun bezoek aan de hoofdstad. Helaas bleven evenmin paspoorten bewaard voor door hen ingevoerde goederen.

Er is nog een andere aanwijzing voor de datering en herkomst van de stof: de stof is identiek aan die van een ameublement afkomstig uit het huis Burley-on-the-Hill in Engeland.¹⁸⁶ Dit ensemble bestond uit een ledikant, acht armstoelen, vier stoelen, en twee ronde taboeretten. [afb. 2.27-2.29] Burley-on-

the Hill was eigendom van Daniel Finch, tweede Earl of Nottingham (1647-1730) en secretaris van Willem III. Als zodanig zal hij de Van Arnheems zeker ontmoet hebben tijdens hun bezoek. Nottingham verbouwde Burley tussen 1694-1710, nadat hij zijn voormalige huis te Kensington aan het koninklijk paar had verkocht. Het ameublement wordt gedateerd tussen 1689 en 1710: het jaar waarin Nottingham Cleveland house te Londen kocht en het jaar waarin Burley gereedkwam. Overigens werd Cleveland house eerder in 1689 gebruikt om de Hollandse ambassadeurs te ontvangen, en stond daar toen een ledikant vervaardigd door Francis Lapière van ‘mazarine blue [d.w.z. donkerblauw] Genoa damask’.¹⁸⁷

De stoelen van het ameublement uit Burley komen sterk overeen met die op een prent van Daniel Marot – ook de stof op de prent lijkt een jardinière fluweel weer te geven. [afb. 2.3] Documenten over de vervaardiging van de meubelen uit Burley ontbreken – ze worden als eerste genoemd in een inventaris uit 1772.¹⁸⁸ In haar beschrijving van Burley en zijn collectie stelt Pearl Finch dat dit ledikant in 1693 gemaakt zou zijn voor een bezoek van koningin Mary, ter gelegenheid van een doop, zonder een bron te noemen.¹⁸⁹ Het ameublement raakte verspreid: het ledikant, twee armstoelen en de taboeretten werden in 1995 geveild en aangekocht door Paleis Het Loo, terwijl twee andere armstoelen in het Metropolitan Museum in New York terecht kwamen.¹⁹⁰ Deze meubelen hebben nog het oorspronkelijke ‘tufted’ passement.

Deze verwantschap maakt een Engelse herkomst van de stof en een vervaardiging rond 1692-1700 aannemelijker. Eén hypothese is dat het Rosendaelbed bedoeld was als ledikant voor koningin Mary, bij een tegenbezoek aan de Van Arnheems. Dat is er echter nooit van gekomen – Mary zou de rest van haar leven in Engeland blijven.

1726: Aanpassingen aan de laatste mode

In 1726 kreeg kamerbehang Mattheijs Thibout betaald ‘voor het opmaaken van het fluweele ledikant, en een pavillon, matrassen, kousen’ (f 700,-) van Lubert Adolf Torck.¹⁹¹ Die werkzaamheden kunnen alleen betrekking hebben op dit ledikant, aangezien het het enige is behangen met fluweel op het kasteel. Dit werd nu door Thibout van een nieuwe of deels hergebruikte bekleding voorzien. Helaas ontbreekt een rekening van de behanger en is het gissen naar wat er precies werd uitgevoerd.

Eén aanwijzing vormt de andere stof op het ledikant die achttiende-eeuws lijkt te zijn: de blauwe voeringstof van de bovenvallen. [afb. 2.31] Dit is een blauwe wollen stof met een opdruk van meanderende lijnen. Deze stof werd harentijn genoemd, en won juist in de jaren 1720 aan populariteit als bekledingsstof voor bedbehangsels en gordijnen. Het patroon is vrijwel gelijk aan dat van de bekledingsstof op de set stoelen in de staatsieslaapkamer van Erddig Hall in Engeland. Deze stoelen werden ca. 1720-1726 vervaardigd. [afb.

2.32-2.33] Engeland was ook de voornaamste producent van ‘harrateen.’¹⁹² Dit kan daarmee goed een van de wijzigingen zijn die Thibout in 1726 aan het ledikant uitvoerde. Bovendien was de ‘beste camer’ waarin het ledikant stond verder behangen met blauwe stoffen: blauw trijp voor de wanden en blauw zijdedamast voor de glasgordijnen. Waarschijnlijk waren ook de stoelen met blauwe zijde bekleed, want in de inventaris staan ze beschreven als ‘de zittingen alle van zijde geborduurd met goud.’¹⁹³

Een andere aanwijzing is de kroon op het hoofdbord van het ledikant. Dit is een baronnenkroon. Torck droeg inderdaad de titel van baron – Jan Trip en Jan van Arnhem niet – wat een vervaardiging of wijziging in zijn tijd verder ondersteunt. Het is daarom denkbaar dat het blauwe passement op het hoofdbord, de hemel en de verschillende vallen toen ook vervangen is. Wat betekent dit voor deze elementen? Zijn deze toen mogelijk ook verder aangepast, of zelfs geheel vervangen?

Het hoofdbord en de hemel werden vervaardigd door een schrijnwerker, waarschijnlijk naar opdracht van de ledikantmaker, die dit immers daarna moest ‘beleggen’, beplakken met stof en passement. Bij het Rosendaelbed is daarvoor naast zijde ook papier gebruikt: de krullen en hoger gelegen delen van het hoofdbord zijn alle met wit papier beplakt. Dit lijkt niet een latere ingreep te zijn, maar tegelijk met de zijden bespanning van het middendeel aangebracht. Mogelijk werd dit gedaan om kosten te besparen, of omdat stof hier te snel zou breken bij het hard worden van de lijm. Ten slotte kwam de ledikantmaker met zijn knechten naar de klant om het bed in elkaar te zetten en de bekleding aan te brengen. Met twee knechten had hij daarvoor 3 dagen nodig, met één 4 dagen.

De vorm van het hoofdbord, de hemel en de passementen van de effen vallen vertonen enige elementen die verwant zijn aan het werk van Daniel Marot. Zowel de Van Arnheims als Torck maakten gebruik van de diensten van Marot voor kasteel Rosendael.¹⁹⁴ Zo krijgt hij in 1723 en 1724 respectievelijk f 139,- en f 18,- betaald voor tekeningen.¹⁹⁵ Tot nu toe werd aangenomen dat deze betalingen alleen betrekking zouden hebben op ontwerpen voor de tuinen, zoals voor de theekoepel die hij ontwierp. Er zijn in het kasteel echter meer elementen te vinden die aan Marot doen denken, waaronder een tweetal hoekbuffetten. Het is mogelijk dat Marot ook ontwerpen leverde voor meubelen.

Onder de prenten die Marot uitgaf is één met een drietal ontwerpen voor hoofdborden. [afb. 2.4] De ruitverdeling van het middenvlak op het bovenste ontwerp komt overeen met het Rosendaelbed. Ook dit ledikant heeft een middendeel van schrijnwerk bekleed met stof, met daarachter twee verticale vallen. De vorm van het hoofdbord zien we ook enigszins terug in de titelprint van Marots vaasontwerpen voor Het Loo, al lijkt die vorm bij het bed meer verlengd. [afb. 2.37] De decoratie op de effen vallen doet verder denken aan de motieven voor passementen die Marot geeft voor een paar sjabracken.

[afb. 2.34-2.35] Al met al is het te weinig om een toeschrijving aan Marot te ondersteunen.

De strakkere vormen van de kroonlijst en de omlijsting van de gordijnen met een platte band – in plaats van een passement met lussen, knoopjes en kwastjes, zoals bij het ledikant op Het Loo – wijst eerder op een aanpassing aan de veranderende mode in de eerste helft van de achttiende eeuw. Die zou dan door Thibout uitgevoerd kunnen zijn in 1726.

De opzet en kleurstelling (wit met een andere kleur) van het hoofdbord passen wel weer goed in de mode van rond 1700. Ze doen denken aan het beroemde Melville bed van 1705, zij het een stuk eenvoudiger uitgevoerd. [afb. 2.36] Ook Willem III bezat een ledikant uitgevoerd in wit en rood.¹⁹⁶ In 1696 krijgt Richard Bealing betaald voor het wijzigen van het rood fluwelen ledikant in de Great Bedchamber van de koning in Kensington: ‘for making the velvet gold bed after the newest fashion lined with satin and covering the fine carved testor headboard, f 30;’. Hij levert daarbij vier grote vazen voor de hoeken van de hemel en een gequilt gordijn voor achter het hoofdbord.¹⁹⁷ Deze ‘newest fashion’ hield dus een nieuwe opmaak van het hoofdeinde met een nieuw hoofdbord en nieuwe decoraties op de hoeken in. Mogelijk wordt hiermee het bekleden van het hoofdeinde bedoeld, zoals bij het Rosendaelbed.

1890: Verdere wijzigingen

Ook het Rosendaelbed is eind negentiende eeuw onder handen genomen. Op het hoofdbord valt een inscriptie in potlood te lezen: ‘Feith te Velp 1890’. ‘Feith’ komt niet voor in de kasboeken van R.J.C. baron van Pallandt (1826-1899), de toenmalige eigenaar van Rosendael. Waarschijnlijk was dit een van de behangers, Willem of Arie Feith uit Velp, die voor een ander bedrijf werkte.¹⁹⁸ Bij gebrek aan een rekening moeten de wijzigingen uit het meubel zelf afgeleid worden. In 1989 werd het ledikant door het Rijksmuseum gerestaureerd. Het restauratierapport geeft enige aanwijzingen voor wat er mogelijk in 1890 gedaan is. Op de hemel bleek in het midden rechts op de tweede trap het agrement met draadnagels op de verkeerde plek vastgezet te zijn. Dit werd bij de restauratie hersteld. Het bruine gordijnvelours op de kroonlijsten, afgeplakt met een met beenderlijm opgeplakt crème band leek ook een latere toevoeging. Ook bij de laatste restauratie werd nieuw velours toegevoegd. Wat er in 1890 verder is gewijzigd aan dit ledikant, valt nu niet meer vast te stellen.

De bestudering van dit ledikant toont hoezeer de bekleding van dit complexe meubel een puzzel is met te weinig stukjes om sluitende conclusies te trekken. Dat er in 1726 een bestaand ledikant (behangsel) werd vernieuwd lijkt wel vast te staan, en bewijst hoezeer men de stof waardeerde om de kwaliteit, ook als het motief inmiddels verouderd was. Mogelijk speelde ook een (gewenste)

connotatie met Willem en Mary een rol. Maar in hoeverre dit ledikant overeenkomt met zijn oorspronkelijke toestand, is zeer lastig vast te stellen.

2.5 Beschouwing

De kamerbehanger die centraal staat in dit hoofdstuk was speciaal aangenomen door Willem III om te assisteren bij de aankleding van zijn groeiende aantal verblijven in de Republiek. Courtonne kon dankzij zijn belangrijke klant en locatie (Den Haag) en netwerk (Marot/Roman) een prominente rol innemen als leverancier van ledikanten aan de elite. Hij kon – in geld uitgedrukt – de meest luxueuze van deze statusmeubelen leveren. Opvallend genoeg overtrof de mode uit Engeland daarbij die van het Franse hof te Versailles. De afwezigheid van zijn broodheer wist Courtonne aan te wenden om een klein fortuin te verdienen aan de leverantie van stoffen. De Franse *refugié* die gevlucht was om zijn geloof kon zo in zijn nieuwe vaderland bijdragen aan het stichten van een kerk.

Noten hoofdstuk 2

- 1 NA, 1.08.11, inv.nr. 566, f 125.
- 2 J.C. Bierens de Haan, *Rosendaal, groen hemeltjen op aerd: Kasteel, tuinen en bewoners sedert 1579*, Zutphen 1994, p. 97; 128.
- 3 Samengevat uit: Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974-1979).
- 4 O. Mörke, 'William's III Stadholderly Court in the Dutch Republic', in: E. Mijers en D. Onnekind (red.), *Redefining William III: The Impact of the King-Stadholder in International Context*, Aldershot 2006, pp. 227-240; 104.
- 5 Gepubliceerd in meerdere artikelen in: *Apollo Magazine*, 150 (1994).
- 6 S. Thurley, *Hampton Court Palace: A Social and Architectural History*, Yale 2003, p. 196.
- 7 H. Jacobson, *Luxury and Power: The Material World of the Stuart Diplomat, 1660-1714*, Oxford 2011, p. 96; 165.
- 8 TNA, LC 9, inv.nr. 281, f 31.
- 9 TNA, LC 9, inv.nr. 281, f 81v.
- 10 TNA, LC 11, inv.nr. 5, f 35.
- 11 TNA, LC 11, inv.nr. 5, f 35.
- 12 TNA, LC 11, inv.nr. 5, f 161v.
- 13 TNA, LC 9, inv.nr. 281, f 29: 'For coach hire thither and back being a very wet day , f 1,-.'
- 14 N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten graaf van Portland*, 3 dln., Den Haag 1927/1935; I, p. 28.
- 15 'Ick ondergeschr., tapitsier van sijn majesteit, bekenne ingevolge van de bovenstaande ordre op het casteel van Bueren door jufvrouw van Eek ontfangen te hebben seven stucken tapijt verbeeldende het schip van S. Reynuyt, gehangen hebbende op de grootste boven-saal. Actum Bueren, den 24^e september 1701. Ende was onderteykent: C. Courtonne', Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 574.
- 16 NA, 1.08.11, inv.nr. 744, f 16.
- 17 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148, p. 311.
- 18 M. Bruggeman, *Nassau en de macht van Oranje: De strijd van de Friese Nassaus voor erkenning van hun rechten, 1702-1747*, Hilversum 2007, pp. 62-66.
- 19 M.D. Ozinga, *Daniel Marot: Den schepper van den Hollanschen Lodewijk XIV-stijl*, Amsterdam 1938, pp. 118-120.
- 20 Ozinga (1938), pp. 103-117.
- 21 R. Meischke, 'Enkele Amsterdamse ontwerpen van c. 1720; mogelijk van Jean Coulon', in: *Bulletin KNOB* 77 (1978), pp. 153-170; 166-167.
- 22 Meischke (1978), pp. 166-167.
- 23 S. van Raaij en P. Spies, *In het gevolg van Willem II & Mary: Huizen en tuinen uit hun tijd*, Amsterdam 1988 pp. 12-13.
- 24 Raaij en Spies (1988), p. 18; 125-129.
- 25 Samengevat uit: Van Raaij en Spies (1988).
- 26 Ibid., p. 137.
- 27 Zie: P. van der Ploeg en C. Vermeeren (red.), *Vorstelijk Verzameld: De kunstcollectie van Frederik Hendrik en Amalia*, Den Haag/Zwolle 1997.

- 28 G.-R. Flick, *Missing masterpieces: Lost Works of Art, 1450-1900*, Londen 2003, p. 168; *Ordinarisse middel-weeckse courante*, 7 december 1660. Het ameublement bestond uit een staatsiebed behangen met karmozijnrood fluweel, in goud en zilver geborduurd, een staatsiehemel, bijpassende stoelen en taboeretten, 'worth very many thousands of pounds'. Het bed werd later gebruikt door koningin Catherine. In 1684 werd het omschreven als 'sullied and tarnished' en verdween daarna waarschijnlijk uit koninklijk bezit. TNA, LC5/67 Warrants 1682-1684, f 11.
- 29 Ozinga (1938), p. 44; H.H. Pijzel-Dommisse, 'Buires, gueridons en cassoletten: 'Frans' zilver in het interieur van stadhouder Willem III', in: R.J. Baarsen e.a., *Het Nederlands binnenhuis gaat zich te buiten: Internationale invloeden op de Nederlandse woencultuur* (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 14), Leiden 2007, pp. 91-115; 95.
- 30 Phillip Doublet vroeg Christiaan Huygens in 1680 om een uitgave van Jean Marots werk voor hem te kopen in Parijs. C. Huygens, *Oeuvres complètes. Tome VIII. Correspondance 1676-1684*, Den Haag 1899, p. 281.
- 31 Ozinga (1938), p. 17.
- 32 Bowett (2002), pp. 186-187.
- 33 Voor een bespreking van de prenten van Daniel Marot, zie: A. Bowett, 'The engravings of Daniel Marot', in: *Furniture History* 43 (2007), pp. 85-100.
- 34 Ozinga (1938); A. Turpin, 'A Table for Queen Mary's Water Gallery at Hampton Court', in: *Apollo* 443 (1999), pp. 3-14.
- 35 A. Bowett, *English Furniture from Charles II to Queen Anne*, Woodbridge 2002, p. 187.
- 36 Bijvoorbeeld bij de 'Engelse schoorsteenmantel' voor Huis De Voorst, zoals afgebeeld in: P. Jessen, *Das Ornamentwerk des Daniel Marot in 264 Lichtdrucken nachgebildet*, Berlijn 1892, pl. 148. J. Harenberg, *De Voorst*, Alphen a/d Rijn 1981.
- 37 Thornton (1974), pp. 159-160; Fock e.a. (2001), p. 40; 104-105.
- 38 N. Tessin the Younger/P. Waddy (red.), *Traictè dela decoration interieure 1717*, Stockholm 2002, p. 255.
- 39 *Mercure galant* (1673), p. 269.
- 40 Bonnet (2017).
- 41 *Mercure galant* (1673), p. 270.
- 42 P.-X. Hans (red.), *Le salon de Mercure, chambre de parade du roi*, Versailles 2015, pp. 52-54.
- 43 Ibid., p. 54.
- 44 Bovendien werkte Pierre Gole mee aan de inrichting van de kamers. G. de Spa, 'Pierre Gole: Bloemenmarqueterie in bloei', in: *Collect* (september 2017) 8, pp. 153-157; 156.
- 45 A.N. Gosliga, 'Marot, Marot, Marot... as a designer of beds', in: congresbundel Ebenist, nog te verschijnen.
- 46 G. Jackson-Stops, 'Daniel Marot and the 1st Duke of Montagu', in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 31 (1980), pp. 244-262: 255; T. Murdoch, 'Fit for a King. The State Bed from Melville House, Fife', in: *Apollo* 155 (2002) 149, pp. 3-9: 6.
- 47 R.C. Smith, 'Five furniture drawings in Sienna', in: *Furniture History* III (1967), afb. 5.
- 48 Jessen (1892), pl. 158, 160 en 159.
- 49 Ibid., pl. 160.

- 50 J. Guiffrey, *Inventaire général du mobilier de la Couronne sous Louis XIV (1663-1715)*, vol. 1, Parijs 1885, o.a. p. 204; 271; 321.
- 51 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148. 59 vermeldingen van meubelen als 'Engels', tegenover 35 als 'Frans'.
- 52 Ibid., p. 491; 576; 635.
- 53 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 589.
- 54 's Gravenhaegse courant, 10 september 1708: 'Het kostelyk Bruyds-Ledikant met desselfs toebehoren en Stoelen door den Portugalsen Ambassadeur alhier [Londen] doen vervaerdigen, zullen wel 14000 pond sterlings kosten.'
- 55 Tessin/Waddy (1717/2002), p. 248 [f 320].
- 56 Advertentie, *Opregte Leydse courant*, 16 december 1709.
- 57 Advertentie, *Oprechte Haerlemsche Courant*, 7 mei 1711.
- 58 Huygens jr. (1877), p. 353, 3 juni 1694. Het betrof waarschijnlijk de slaapkamer van het nieuwe koningskwartier te Breda, dat in 1693 ingericht was. Het bedoelde ledikant was waarschijnlijk dat wat omschreven wordt als 'Een ledekant op sijn Engels behangen met gemengelt rood damast'. Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 589.
- 59 Advertentie, *Amsterdamsche courant*, 21 november 1733.
- 60 Fock (2001), p. 181; Ozinga (1938).
- 61 Zo heeft het staatsiedikant in Raynham Hall (Engeland) onder de bekleding van gele damast (c. 1713-1730) een eerdere bekleding van rode sits. Het ledikant van Mary van Modena in Hampton Court heeft een bekleding die te dateren is in de tweede helft van de zeventiende eeuw, terwijl het houtwerk dateert van 1720. A. Davies, *State Beds and Canopies: Care & Conservation*, Londen 2003, pp. 14-15.
- 62 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 148. Zie bijv. de inventaris van Noordeinde, vanaf p. 179.
- 63 Samengevat uit: L. Hoskins (red.), *The Papered Wall: The History, Patterns and Techniques of Wallpaper*, Londen 1994.
- 64 R. Stenvert en E. Orsel, 'Jacob Roman: een innovatief ontwerper?', in: *Bulletin KNOB* (2018) 2, pp. 58-79, p. 68; Fock (2001), p. 97.
- 65 *Mercure galant*, 1673, p. 270.
- 66 TNA, LC 11/S, f 125; 'for making 9 large deep white damask window curtains, f 13,10,-'.
- 67 Of het moet 'één van die 50 andere Modes waarover u ons nog niets gezegd heeft' zijn. *Mercure galant* (1673), p. 271.
- 68 Fock (2001), p. 107.
- 69 B. Robert, *Une liste de Protestants Alençonnais au lendemain de la Révocation de l'Édit de Nantes. Extrait du Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de l'Orne, année 1937 (Tôme 12)*, z.d. 2008. Gepubliceerd op: <http://pinonnais.free.fr/genea/index.php?id=alencon2>. Archives municipales d'Alençon, GG30, Église réformée d'Alençon, registres des baptêmes, mariages et sépultures (1684 - 8 juillet 1685).
- 70 Ph. Plan, 'Les protestants d'Alençon en 1680', in: *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme en France*, 25 (1876) 6, pp. 259-274; p. 268.

- 71 Jacques, op 1 januari 1692. WCA, RG4/4550, Hungerford Chapel, Hungerford Market (French Protestant), 1688-1727, f. 36.
- 72 In 1691 was Courtonne aanwezig bij de doop van de dochter van Jacques Moisson en Rachel Glizier uit Parijs in de kerk van Glasshouse Street en Leicester Fields, W. Minet en S. Minet (red.), *Registers of the churches of the Tabernacle, Glasshouse Street, and Leicester Fields, 1688-1783, Publications of the Huguenot Society of Londen*, vol. 29, Londen 1926, p. 37. Marthe Nohemi Courtonne werd in 1693 gedoopt, in de kerk 'Le Carré' op Soho Square. W. Minet en S. Minet (red.), *Registers of the French Church of Le Carre and Berwick Street, London [1690-1788], Publications of the Huguenot Society of Londen*, vol. 25, Londen 1921, p. 3. Op 18 november 1694 was 'Pierre Courton' aanwezig bij de doop van Samuel Marc, zoon van Samuel en Marie Ganeron. S. Minet (red.), *Register of the Church of the Artillery, Spitalfields, 1691-1786, Publications of the Huguenot Society of Londen*, Londen 1948, p. 3.
- 73 J.F. Houston, *Fetherbedds and Flock Bedds: A History of the Worshipful Company of Upholders of the City of London*, z.p. 1999.
- 74 R. Gwynn, *The Huguenots in Later Stuart Britain, Vol II. Settlement, Churches, and the Role of London*, Lancaster 2018, p. 304.
- 75 www.londonlives.org, geraadpleegd op 27 juni 2022. LCA, 4 Shillings in the Pound Tax, 1693-94: Tax on Real and Personal Property (1693-4), ASS' BOX 83/MS 2.
- 76 Huygens jr. (1877), dl. 2; 30 december 1694 en 3 januari 1695.
- 77 NA, 01.08.11, inv.nr. 566, f 125.
- 78 Het overlijden van Dirck de Bruyn noemde Huygens wel. Huygens jr. (1877), dl. 2; 16 augustus 1695.
- 79 Voor een voorbeeld, zie: N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck. Eerste gedeelte, deel 2*, KS 24, p. 117.
- 80 Ozinga (1938), pp. 88-89; Turpin (1981), p. 10.
- 81 T.H. Morren, *Het huis Honselaersdijk: Vermeerderd met het huis Honselaersdijk opnieuw getekend. Een samenvatting en topografisch overzicht*, Alphen a/d Rijn 1990, p. 60; NA, 01.08.11, inv.nr. 999, betaling 31-7-1696, 743, f 128v, 'Aan Courtonne, F 464,12,6 penningen wegens onkosten en verteerings in mei-juni 1696 op diens reis met 2 knechten van Londen naar Den Haag, blijkens attestatie van den directeur Des Marets op last van ZM'.
- 82 HGA, 0377-01, index op dopen Den Haag.
- 83 Als 'James Courtonne'. *The Manuscripts of the House of Lords: 1702-1704 (H.L. 62)*, vol. 5, Londen 1910, p. 545.
- 84 W.J.C. Moens en T.C. Colyer-Fergusson (red.), *The Registers of the French Church, Threadneedle Street. Publications of the Huguenot Society of London*, vol. 16, Londen 1906, p. 38. Het huwelijk vindt plaats op 12 november 1704 te Rotterdam. SAR, 143, inv.nr. 112, f 38b.
- 85 Moens en Colyer-Fergusson (1906), p. 311 en 323.
- 86 Ibid., p. 284. Gezien hun aanwezigheid als getuigen bij een doop.
- 87 HGA, 0377-01, index op begraven.
- 88 HGA, 0376-01, inv.nr. 133, 28 mei 1698.

- 89 Het achtste huis vanaf de Vlamingestraat. Aan de achterkant zou het huis grenzen aan dat van zoon Pierre, dat in de Nieuwstraat lag. J.G. Frederiks, 'La communauté Wallonne de Voorburg', in: *BCEW*, eerste serie, 5 (1892), pp. 58-75; 63.
- 90 HGA, 0372-01, notaris Pierre de Rogissart, inv.nr. 1596, akte 25 november 1706.
- 91 In ieder geval Jacques zal geen uitkering krijgen. In 1715 laten zijn ouders hem opnemen in een gesticht. Frederiks (1892), p. 63: 'Op den requeste van Jacques (sic) Courtonne, borger en inwooner alhier, om zijn meerderjaarigen Zoon Jacques Courtonne, vermits het quaad en ergerlijk leeven van hem, te doen confineeren in 't een of ander beleerhuys binnen deese provincie van Hollant, Appointementen van Burgermeesteren van den Haag; 5 July 1715'.
- 92 Van der Aa (1876), dl. 3, p. 794. Volgens Van der Aa was zij van Franse adellijke afkomst.
- 93 HGA, 0372-01, inv.nr. 1596, notaris P. de Rogissart, akte 12 december 1707, f401-403. Dit betrof een rente die zij eerder zelf gekocht had.
- 94 HGA, 0377-01, Doopboeken Waalse Kerk, Den Haag; 'Geslacht en Wapenkunde', in: *De Navorscher* 21 (1871), pp. 208-210.
- 95 HGA, 0377-01, Akten van ondertrouw, Den Haag; Frederiks (1892), p. 64.
- 96 Frederiks (1892), p. 64. Volgens de auteur lagen de twee etablissementen aan de achterzijde in elkaars verlengde.
- 97 SAR, DTB, doopregisters Rotterdam.
- 98 ELEO, 0506, notaris A.I. Kleynenbergh, inv.nr. 2025, f 85, 5 mei 1736.
- 99 Deze buitenplaats ligt aan de huidige Westvlietweg 148 te Leidschendam en heet nu Zeerust. S. Broekhoven e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland, Zeist/Zwolle* 2004, p. 334.
- 100 HGA, 5440-01, inv.nr. 13, f 115, 4 mei 1725.
- 101 HGA, 241, inv.nrs. 1493 en 1532. Zoon Elie werd hier gedoopt en kleinzoon Jacques André was er in 1733 één van de eerste predikanten.
- 102 HGA, 5540-02, inv.nr. 14, f 60, 30 juni 1740.
- 103 HGA, 0372-01, notaris P. de Rogissart, inv.nr. 1596, akte 27 maart 1706; NA, 3.03.01.01, inv.nrs. 11670-11672.
- 104 Van Boulé du Val is één leverantie aan de stadhouder bekend. Voor een jaar leverantie van 'wol, paerdehaer als anders ten dienste van S. Maj. Camer' in De Haag in 1702-1703 ontving hij f 2.014,10,0. NA, 1.08.11, inv.nr. 1000, f 274.
- 105 NA, 1.01.02, inv.nr. 12280, f 196v, 21 november 1705.
- 106 Sandbergen (1931), p. 86. Mogelijk lukte dat ook, want de *Gazette de Rotterdam* meldde op 7 december 1705 dat de *Marie* een Frans kaapschip naar Portsmouth had gevoerd.
- 107 HGA, 0371-01, notaris P. de Rogissart, inv.nr. 1596, akte 26 januari 1706.
- 108 HGA, akte 26 januari 1706.
- 109 ARB, 180, inv.nrs. 144-145, brief 21 maart 1560; NA, 1.08.11, inv.nrs. 561-566, ambtboeken.
- 110 NA, inv.nr. 565, f 177v, 31 maart 1676.
- 111 NA, inv.nr. 566.
- 112 P.J.J. van Thiel, *Het Nederlandse geschenk aan Koning Karel II van Engeland, 1660*, cat.tent. Rijksmuseum, Amsterdam 1965, p. 6; KHA, inv.nr. 564, f 198v-199.

- 113 Voor De Rots, zie: R. Baarsen, 'Wilhelm de Rots and Early Cabinet-Making in 'The Hague', in: *The Burlington Magazine* 150 (2008) 123, pp. 372-380.
- 114 HGA, 0377-01, DTB Den Haag, ondertrouw, 5 september 1660: 'jongeman van Den Haag'.
- 115 NA 1.08.11, inv.nr. 565, f 177v, 31 maart 1676.
- 116 NA 1.08.11, inv.nr. 999, f 223v, 6 mei 1964.
- 117 KHA, A 26a, inv.nr. 162.
- 118 NA 1.08.11, inv.nr. 1000.
- 119 NA 1.08.11, inv.nr. 998, f 222v, 240v, 272, 291; inv.nr. 999, f 13-14, 118-119, 139, 156, 160, 225-226, 252v; inv.nr. 1000, f 3. Met dank aan Paul Rem voor de verwijzingen. Zie over De Bruyns rol bij de bestelling van de tapijten: C.W. Fock, 'Nieuws over de tapijten, bekend als de Nassause Genealogie', in: *Oud Holland* 84 (1969) 1, pp. 1-28.
- 120 NA, 1.08.11, inv.nr. 566, f 90v-91v.
- 121 Huygens jr. (1877), dl. 2, p. 520: 'Hoorde dat de Bruyn, de garde-meubles, van een heete koorts in 3 dagen gestorven was'.
- 122 NA, 1.08.11, inv.nr. 566.
- 123 Jan Keydel (ook: Kettle), bijgenaamd Jean van Albransweert, was eerder in dienst van koningin Mary. Japikse (1927-1935), p. 137. Vanaf mei 1696 en nog in 1702 was hij conciërge van het Stadhoudelijk Kwartier op het Binnenhof. NA, 1.08.11, inv.nr. 603, f 122v.
- 124 Ozinga (1938), p. 44.
- 125 NA, 01.08.11, inv.nr. 566, f 216v-217v.
- 126 Vriendelijke mededeling Pieter Vlaardingerbroek.
- 127 NA, 1.08.11, inv.nr. 998, f 7.
- 128 KHA, A27, inv.nr. 42.
- 129 KHA, A28, inv.nr. 386, 1714.
- 130 KHA, A28, inv.nr. 360. Het behangsel kostte f 495,-.
- 131 KHA, A26a, inv.nr. 162.
- 132 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974-1976), GS 147, p. 403.
- 133 NA, 01.08.11, inv.nr. 743, f 144v.
- 134 NA, 01.08.11, inv.nr. 743, f 169.
- 135 NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 260, 13 maart 1698.
- 136 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 50.
- 137 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 16.
- 138 NA, 01.08.11, inv.nr. 743, f 316.
- 139 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 67.
- 140 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 16v, 26 februari 1699.
- 141 R. Rasch, *Muziek in de Republiek: Muziek en maatschappij in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795. Hoofdstuk 11*, Utrecht/Houten 2018, p. 3.
- 142 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 160, 14 december 1700.
- 143 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 177v, 11 maart 1701.
- 144 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 230v.
- 145 NA, 01.08.11, inv.nr. 744, f 749v en f 196v.

- 146 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147.
- 147 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 14; NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 309, 3 november 1698.
- 148 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 14; NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 309, 3 november 1698.
- 149 NA, 01.08.11, inv.nr. 1001, f 14; NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 309, 3 november 1698.
- 150 NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 314v, 3 december 1698.
- 151 NA, 01.08.11, inv.nr. 1000, f 292v, 4 augustus 1698.
- 152 Ook voor de gezochte brokaten richtte men zich blijkbaar tot Hollandse leveranciers, gezien de vermelding van verschillende 'Haerlemse brocaten' op Het Loo.
- 153 Voor deze en de volgende vermeldingen uit de inventaris: Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974). GS 147, pp. 647-694.
- 154 Bonnet (2001), p. 86.
- 155 Ibid., p. 582.
- 156 Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 578.
- 157 Huygens jr (1877) dl. 2, p. 199. Eén daarvan was het 'ledekant van groen damast met kemelshair campane, rood en wit, al nieuw uit Engeland gekomen'. Drossaers en Lunsingh Scheurleer (1974), GS 147, p. 601.
- 158 Ibid., p. 598.
- 159 Ibid., p. 257.
- 160 Ibid., pp. 357-358, inventaris Oraniënstein, 1726. In zowel de slaapkamer van Isabella Charlotte (1692-1757), de vierde dochter van Hendrik Casimir II en Henriette Amalia, als haar echtgenoot Christiaan, vorst van Nassau-Dillenburg (1688-1739) stond een blauw 'engelsch' ledikant. Het ledikant van Courtonne was waarschijnlijk dat beschreven onder nr. 100 als 'ein grosz enlisch bette von blumerant und aurore damast und gleiche crepinen [...]'].
- 161 NA, 1.08.11, inv.nr. 567.
- 162 NA, 1.08.11, inv.nr. 61.
- 163 NA, 1.08.12, inv.nr. 745, f 49.
- 164 Ozinga (1938), pp. 218-219.
- 165 KHA, A26a, inv.nr. 101, brief 5 September 1701.
- 166 KHA, A26a, inv.nr. 172, opgesteld 15 september 1715 te Oraniënstein.
- 167 Jessen (1892), pl. 222.
- 168 KHA, A28, inv.nr. 352.
- 169 KHA, A10a, inv.nr. 354, jaarrekening 1712.
- 170 Frederiks (1892), pp. 64-65.
- 171 ZA, 70, inv.nr. 127, Meuble a.o 1709, f 2.
- 172 Met dank aan Amy Lim. BA, EX 51/8/13, brief 25 januari 1680.
- 173 ZA, 70, inv.nr. 125.
- 174 Bierens de Haan (1994), p. 128.
- 175 In het register van nieuwe winkels van Den Haag wordt in 1699 een 'Nicolas Colcade' ingeschreven als doende in 'linden'. Mogelijk was dit dezelfde persoon. In 1711 maakt Nicolas Forcade, 'geboren van Darudi de la province de Bearn' gebruik van de mogelijkheid zich te laten naturaliseren. 'Fransche vluchtelingen te 's-Gravenhage', in: *De Wapenheraut*, 7, Octavo serie 11, 's-Gravenhage/Brussel 1903, pp. 263-269; 265.

- 176 GA, 525, inv.nr. 355, f 15, 9 september 1716.
- 177 GA, 525, inv.nr. 1563, betaling 24 maart 1723.
- 178 Bierens de Haan (1994), p. 97.
- 179 Ibid., p. 128.
- 180 Zie voor een overzicht: A. Dencher en I. Castelijns, 'Headboards, valances and curtains', in: *Disipientia* 28 (2021) 2, pp. 16-21.
- 181 Ter vergelijking: de gordijnen van het ledikant in Kensington palace zijn gemaakt van een hele met een halve baan gebloemd fluweel.
- 182 Victoria & Albert Museum, Londen, beschrijving inv.nr. 339-1891.
- 183 TNA, LC 9, inv.nr. 280, f 108v.
- 184 Zie o.a. Victoria & Albert Museum, Londen, inv.nrs. 339-1891 en The National Trust, inv. nrs. NT 129508 en NT 593177.
- 185 Bierens de Haan (1994), p. 36.
- 186 Ibid., p. 128.
- 187 *Survey of London: St. James, Westminster. Pt. 1. South of Piccadilly*, University of London for the London County Council, Londen 1960, p. 493; TNA, LC 9, inv.nr. 280, f 110.
- 188 A. Bowett, 'The English 'Horsebone' Chair, 1685-1710', in: *The Burlington Magazine* 141 (mei 1999) 1154, pp. 263-270; 268: [...] '10 green velvet seats, 10 green velvet backs for chairs' [...] 'Four pieces of green velvett hangings, chairs and backs, and all things belonging toy e wrought green velvett bed, except the posts which is still in the deal case' [...] in: P. Finch, *History of Burley-on-the-Hill, Rutland*, vol. 1-2, Londen 1901: vol. 2, p. 67.
- 189 Finch (1901), vol.1, p. 240; vol.2, pp. 35-36.
- 190 Metropolitan Museum, New York, inv.nrs. 1998.297.1 en 1998.297.2.
- 191 GA, 525, inv.nr. 1562, 14 maart 1723 en 27 februari 1726.
- 192 Cummins (1994), pp. 25-28.
- 193 Bierens de Haan (1994), p. 312.
- 194 Ibid., p. 109; 115; 145
- 195 Ibid., p. 151.
- 196 TNA, LC 11/5.
- 197 TNA, LC 11/5, f 164v.
- 198 *Nieuw Arnhemsch adresboek met de gemeenten Velp, Rosendaal, Oosterbeek en Westervoort*, Arnhem 1890, p. 180.